ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 11 (2003)

Εμφύλιοι πόλεμοι

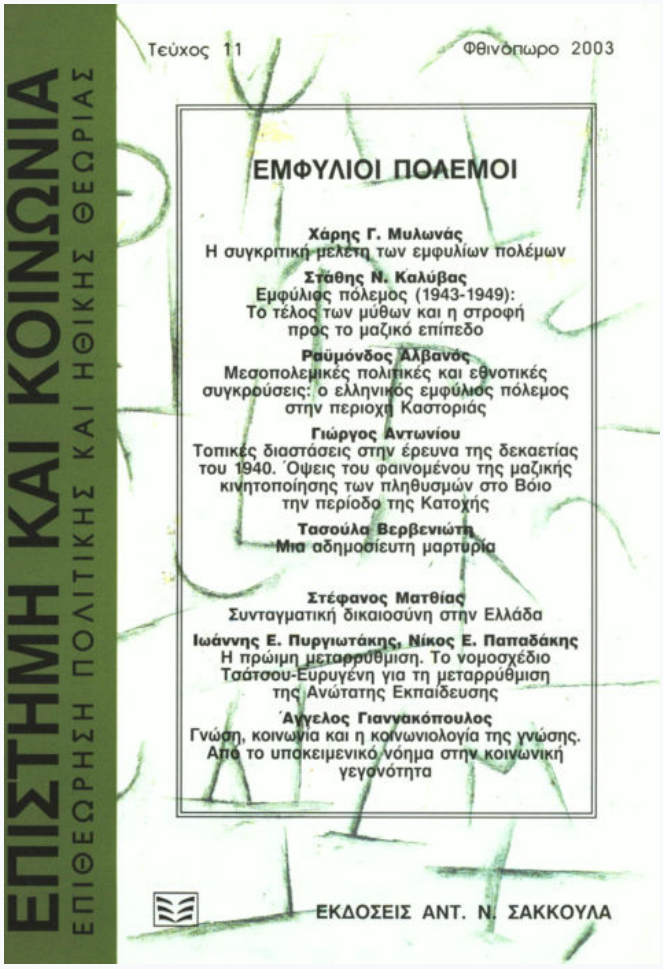

Μεσοπολεμικές πολιτικές και εθνοτικές συγκρούσεις: Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στην περιοχή Καστοριάς

Ραϋμόνδος Αλβανός

doi: 10.12681/sas.917

Copyright © 2015, Ραϋμόνδος Αλβανός

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αλβανός Ρ. (2015). Μεσοπολεμικές πολιτικές και εθνοτικές συγκρούσεις: Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στην περιοχή Καστοριάς. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, *11*, 71–110. https://doi.org/10.12681/sas.917

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 21/01/2026 09:04:35

Μεσοπολεμικές πολιτικές και εθνοτικές συγκρούσεις: ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στην περιοχή Καστοριάς

Ραϋμόνδος Αλβανός*

Το άρθρο μελετά την εθνοτική διάσταση του Εμφυλίου πολέμου επικεντρώνοντας σε μια περιοχή της βορειοδυτικής Ελλάδας. Ο βασικός στόχος είναι να διερευνηθεί πως οι διακριτές πολιτισμικές ομάδες της περιοχής Καστοριάς εντάχθηκαν στη γενικότερη σύγκρουση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου και πως οι μεσοπολεμικές διενέξεις μεταξύ ντόπιων προσφύγων επέδρασαν στη διαμόρφωση των στρατοπέδων του Εμφυλίου πολέμου στην περιοχή. Μέσα από το τοπικό επίπεδο και την έρευνα σε βάθος μπορούμε να κατανοήσουμε τους λόγους που κρύβονται πίσω από τις συμμαχίες αυτών των πολιτισμικών ομάδων και να εξετάσουμε πώς η σύγκρουσή τους διασταυρώθηκε και διαπλέχθηκε με τις συγκρουόμενες (σε πανελλήνιο, σε βαλκανικό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο) πολιτικές (και, κατά δεύτερο λόγο, εθνικιστικές) ιδεολογίες.

Η ανάδειξη του Εμφυλίου πολέμου σε σημαντικότερο ίσως ιστορικό γεγονός του εικοστού αιώνα συνδέεται με την πλούσια σε όγκο τα τελευταία χρόνια σχετική βιβλιογραφική παραγωγή. Η έκδοση εκατοντάδων μαρτυριών για την εποχή δείχνει την ανάγκη πολλών ανθρώπων να επαναδιαπραγματευτούν τις μνήμες τους παρουσιάζοντας τις σε ένα ευρύτερο κοινό και η εκδοτική επιτυχία συνθετικών έργων για τον Εμφύλιο αποδεικνύει ότι σημαντικό μέρος της νεοελληνικής κοινωνίας επιθυμεί να κατανοήσει τα πώς και

* Υπ. διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

τα γιατί του 'αδερφοκτόνου πολέμου'. Ο Εμφύλιος δεν ήταν απλώς μια στρατιωτική αναμέτρηση. Ήταν ένα κοινωνικό φαινόμενο το οποίο επηρέασε βαθιά όλη την ελληνική κοινωνία με έντονες συνέπειες για όλες τις μετεμφυλιακές δεκαετίες.

Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες και λιγότερο εξερευνημένες πτυχές του Εμφυλίου ήταν η εθνοτική του διάσταση. Είναι γνωστό πως οι αριστεροί των μεγάλων πόλεων δεν συμμετείχαν στη μεγάλη τους πλειοψηφία στον πόλεμο (Μαργαρίτης 2001: 210). Αντίθετα, μεγάλη ήταν η κινητοποίηση των σλαβόφωνων κατοίκων κυρίως των περιοχών Καστοριάς και Φλώρινας.[1] Σύμφωνα με έναν υπολογισμό ο αριθμός των σλαβοφώνων που πολεμούσαν στο πλευρό του Δημοκρατικού Στρατού το 1948 ήταν 14.000 άτομα (Kofos 1989: 21, Κολιόπουλος 1995β: 170). Κατά μια άλλη, πιθανόν υπερβολική εκτίμηση, οι σλαβόφωνοι έφτασαν να αποτελούν την πλειοψηφία του στρατού της Αριστεράς στον Εμφύλιο (Κλόουζ 1998: 131).

Μολονότι κάποιος, υποδεικνύοντας τον χάρτη, θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι αυτό ήταν φυσιολογικό καθώς ο αντάρτικος στρατός αντλούσε ανθρώπινο δυναμικό κατεξοχήν από τις περιοχές της βορειοδυτικής Ελλάδας όπου και ήταν, κατά κύριο λόγο, συγκεντρωμένοι οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί, όπως θα φανεί παρακάτω το ζήτημα είναι πιο σύνθετο και γίνεται περισσότερο πολύπλοκο όσο αυξάνει η δυνατότητα προσωπικής επιλογής της ένταξης στα αντιμαχόμενα στρατόπεδα. Εστιάζοντας στις διεργασίες που συμβαίνουν στα όρια μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής, όπως είναι η περιοχή της Καστοριάς, θα αναδειχθεί η συνθετότητα του ελληνικού Εμφυλίου που περιλαμβάνει ζητήματα όπως η επιρροή των μεσοπολεμικών διενέξεων και, κυρίως, ο ανταγωνισμός ντόπιων-προσφύγων στη συγκρότηση των εμφυλιακών στρατοπέδων, ο ρόλος του κράτους και της ύπαρξης ή μη πελατειακών σχέσεων στη δημιουργία ή όχι εθνικών και πολιτικών ταυτοποιήσεων και η εθνικοποίηση πολιτισμικών διαφορών με σκοπό την πολιτική κινητοποίηση ή τον πολιτικό αποκλεισμό.

Τα πλεονεκτήματα που προσφέρει η έρευνα σε ορισμένο γεωγραφικό χώρο επιτρέπουν την εξέταση σε βάθος των παραπάνω προβλημάτων καθώς και τη σύνδεση του τοπικού με το γενικό ή, με άλλα λόγια, τους τρόπους που το γενικό (όχι μόνο εθνικό αλλά και βαλκανικό) πλαίσιο επηρέασε τη ζωή των ανθρώπων και αντίστροφα. Μέσα από την εμπειρική έρευνα στο πεδίο μπορούμε να δούμε πώς συνδέονται τα γεγονότα που συντελέστηκαν στην κεντρική πολιτική σκηνή με τις διαδικασίες ένταξης των ανθρώπων στα αντιπαρατιθέμενα στρατόπεδα καθώς και πώς αυτή η ένταξη (ή η μη ένταξη)

επηρέασε τη δημιουργία πολιτικών και κοινωνικών ταυτοτήτων. Όπως θα δείξει αυτό το άρθρο, στην κύρια σύγκρουση κομμουνιστών-αντικομουνιστών στρατεύτηκαν κοινωνικές ομάδες τα κίνητρα οι ανάγκες και οι προσδοκίες των οποίων μικρή σχέση είχαν με το κεντρικό πολιτικό διακύβευμα.

Ειδικά στη προκειμένη περίπτωση, η περιοχή της Καστοριάς αποτελεί ένα ιδιαίτερα προνομιακό τόπο για να κατανοήσουμε τους λόγους που κρύβονται πίσω από τις συμμαχίες πολιτισμικών ομάδων και να εξετάσουμε πώς η σύγκρουση τους διασταυρώθηκε και διαπλέχθηκε με τις συγκρουόμενες (σε πανελλήνιο, σε βαλκανικό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο) πολιτικές (και, κατά δεύτερο λόγο, εθνικιστικές) ιδεολογίες.

Πιο συγκεκριμένα, ο νομός Καστοριάς σχετίζεται με μια ιδιαίτερης σημασίας (όχι μόνο για την ελληνική αλλά και για τη συνολικότερη βαλκανική ιστορία) περιοχή. Στην Καστοριά συνυπάρχουν οι γλωσσικές ομάδες που συναντάμε σε όλη την περιοχή της Μακεδονίας, ελληνόφωνοι στον νότο του νομού και στην πόλη, ντόπιοι σλαβόφωνοι στην ύπαιθρο, πρόσφυγες (ποντιακής κυρίως καταγωγής μετά το 1922) και μεμονωμένα χωριά Βλάχων και Αρβανιτών. Μέρος των κατοίκων του νομού συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις κατοχής (ως βουλγαρόφρονες), άλλοι με το ΕΑΜ, ενώ μια μικρή μερίδα σλαβόφωνων ευαγγελιζόταν τον μακεδονικό εθνικισμό.[2] Η περιοχή είναι η μοναδική στην Ελλάδα που γνώρισε την εμπειρία ενός έστω περιορισμένου σε έκταση και σημασία αποσχιστικού κινήματος τη στιγμή που σχεδόν όλη η Ελλάδα έβγαινε σαφώς πιο εθνικιστική και πιο περήφανη για την 'ελληνικότητά' της από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Σε όλη την Ελλάδα η διαιρετική τομή πρόσφυγες-ντόπιοι η οποία διαπέρασε και σημάδεψε όλη την ελληνική ιστορία του Μεσοπολέμου αντικαταστάθηκε στη δεκαετία του 1940 από την τομή κομμουνιστής-αντικομμουνιστής. Το χάσμα βενιζελικών-αντιβενιζελικών φάνηκε εκ πρώτης όψεως ότι εξαφανίστηκε και μπορούσε κανείς να συναντήσει πρόσφυγες και ντόπιους και στα δύο στρατόπεδα που πολέμησαν στον Εμφύλιο. Αντίθετα, στην Καστοριά οι προπολεμικές διαιρέσεις έπαιξαν πολύ μεγάλο ρόλο στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 και οι πρόσφυγες, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, εντάχθηκαν στο κυβερνητικό στρατόπεδο.

Ο νέος ρόλος του κράτους

Αυτό που τονίζεται μέχρι τώρα από την υπάρχουσα βιβλιογραφία είναι το ότι η άφιξη των προσφύγων, τη δεκαετία του 1920, προκάλεσε σημαντικά

προβλήματα στους γηγενείς και ειδικά στους σλαβόφωνους (Γούναρης (1990: 324, Πελαγίδης 1994: 187- 191, Κωστόπουλος 2000: 107). Κατά μία άποψη, οι πρόσφυγες τοποθετήθηκαν στην περιοχή με σκοπό ακριβώς την ελληνοποίησή της (Κολιόπουλος 1995α: 20).

Εν τούτοις, δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι υπήρχε ξεκάθαρο σχέδιο 'ελληνοποίησης' στις περιοχές της Καστοριάς και της Φλώρινας, περιοχές που (πέρα από το ότι ήταν αρκετά μακριά από την αναθεωρητική, όσον αφορά το καθεστώς των συνόρων, Βουλγαρία) σύμφωνα με έλληνες αξιωματούχους διακρίνονταν για τη φιλειρηνικότητα και τη 'φιλελληνικότητα' των σλαβόφωνων κατοίκων της (Μιχαηλίδης 2003:274-275). Είναι χαρακτηριστικό ότι μόλις 8.370 πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην επαρχία Καστοριάς ενώ αναχώρησαν συνολικά 17.894 σλαβόφωνοι (στο πλαίσιο της ανταλλαγής πληθυσμών με τη Βουλγαρία) και μουσουλμάνοι. Στη Φλώρινα ήρθαν 10.735 και έφυγαν συνολικά 15.031. Αντίθετα, στα καθαρά ελληνόφωνα Γρεβενά εγκαταστάθηκαν 6.589 πρόσφυγες και υποχρεώθηκαν σε μετανάστευση 5.632 μουσουλμάνοι (Πελαγίδης 1994: 69-71). Τα νούμερα αυτά μάλλον υποδεικνύουν μια διάθεση από το κράτος να μην πιεστούν οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί των περιοχών αυτών πιθανόν στο πλαίσιο μιας προοπτικής ενσωμάτωσης (διαμέσου της ευημερίας) στο ελληνικό κράτος. Αν ο σκοπός ήταν η 'ελληνοποίηση' δεν θα έπρεπε να αναμένουμε περισσότερους πρόσφυγες σε αυτές τις περιοχές, τουλάχιστον ανάλογους με αυτούς που έφυγαν;

Πέρα από τα αναμφισβήτητα προβλήματα που προκάλεσε η ρήξη ντόπιων- προσφύγων, πρέπει να αναζητηθούν και οι έμμεσες ή άμεσες ωφέλειες που προέκυψαν για τους γηγενείς και σχετίζονται με τον ερχομό των προσφύγων. Πιο συγκεκριμένα, η άφιξη και η εγκατάσταση των προσφύγων συνδέθηκε με τη μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση που υποχρεώθηκε να ολοκληρώσει η ελληνική πολιτεία. Μετά την αναχώρηση των μουσουλμάνων μοιράστηκαν κτήματα τόσο στους πρόσφυγες όσο και σε ακτήμονες ντόπιους σλαβόφωνους και ιδίως σε αυτούς που εργάζονταν, ως κολλήγοι, στα τσιφλίκια των αποχωρούντων μουσουλμάνων.[3] Σε ολόκληρα χωριά της Καστοριάς, όπως στο Τοιχιό και στον Σταυροπόταμο (τα οποία ήταν παλιότερα τσιφλίκια Οθωμανών), η γη αποδόθηκε σχεδόν εξολοκλήρου στους καλλιεργητές της και δεν εγκαταστάθηκαν σε αυτά τα χωριά πρόσφυγες.[4] Η απόδοση γης σε σλαβόφωνους ακτήμονες έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ένταξη πολλών από αυτούς στο ελληνικό πολιτικό πλαίσιο καθώς η εκμετάλλευση της γης (την οποία δεν είχαν δικαίωμα να πουλήσουν ή να την αφήσουν ακαλλιέργητη)

συνοδευόταν από την αναγκαστική τους συμμετοχή σε αγροτικούς συνεταιρισμούς.[5]

Η εγκατάσταση των προσφύγων και οι σημαντικές δυσκολίες και προβλήματα που αυτή προκάλεσε είχαν ως αποτέλεσμα την ανάληψη από το κράτος ενός ιδιαίτερα παρεμβατικού ρόλου στην οικονομική ζωή των χωρικών. Για πρώτη φορά άρχισαν να χρησιμοποιούνται χημικά λιπάσματα και τεχνικές βελτίωσης τόσο της ποσότητας της παραγωγής όσο και της ποιότητας του παραγόμενου προϊόντος ενώ εξειδικευμένοι γεωπόνοι και δασικοί υπάλληλοι παρακολουθούσαν και συμβούλευαν τους δύσπιστους στην αλλαγή χωρικούς είτε αυτοί ήταν πρόσφυγες είτε ντόπιοι.[6] Το κράτος άρχισε να δίνει καλλιεργητικά δάνεια στους αγρότες και ερχόταν αρωγός σε περιπτώσεις κακών σοδειών λόγω θεομηνιών όπως αυτής του 1930 και του 1931.[7] Ο μικρός αγροτικός κλήρος (μέσος όρος 35 στρέμματα για κάθε οικογένεια) είχαν σαν αποτέλεσμα να προωθηθούν τρόποι εντατικής καλλιέργειας της γης και, κυρίως, η καλλιέργεια του καπνού η οποία αποτέλεσε σημαντική πηγή εισοδημάτων όχι μόνο για τους πρόσφυγες αλλά και για τους ντόπιους (Πελαγίδης 1994: 114-120, Πετμεζάς 2002: 220).

Όλα αυτά έμπαιναν σε ένα πλαίσιο όπου το κράτος είχε βασικό ρόλο. Η επέμβαση του κράτους και των φορέων του στην καθημερινότητα των ανθρώπων ήταν κάτι χωρίς προηγούμενο στην ιστορία της περιοχής. Το κράτος ενδιαφερόταν για όλους και για όλα, οργάνωνε, σχεδίαζε, δημιουργούσε, και, το σπουδαιότερο από όλα, έλεγχε και διένειμε πόρους.

Η σημασία της γης και η ανάγκη για τον έλεγχο του κράτους

Η ιδιοκτησία της γης συνδέθηκε με τις προσδοκίες των ανθρώπων για οικονομική και κοινωνική άνοδο και οι νέες τεχνολογίες καθώς και το γενικότερο αίτημα της προόδου επενδύονταν στη γη και όχι σε άλλους τρόπους παραγωγής όπως η βιομηχανία. Η περιοχή της Καστοριάς δεν γνώρισε τη δημιουργία εργοστασίων παραγωγής βιομηχανικών προϊόντων καθώς η οικονομία της ήταν αποκλειστικά αγροτική (στην ύπαιθρο) ή σχετιζόταν με τη γουνοποιία (στην πόλη).[8] Όμως, οι μικρές ιδιοκτησίες οριακά μόνο αρκούσαν για τις ανάγκες των πολυπληθών (ντόπιων ή προσφυγικών) οικογενειών. Οι μικρές ιδιοκτησίες συσχετίζονταν αναπόφευκτα με τη χαμηλή παραγωγικότητα, την πολυκαλλιέργεια (άρα και τον μικρότερο προσανατολισμό στην αγορά και στην απόκτηση ικανού κέρδους που θα εκσυγχρόνιζε τους τρόπους καλλιέργειας με μηχανήματα ή λιπάσματα) και την προσπάθεια των

χωρικών προς την αυτάρκεια των οικογενειών τους. Τα προβλήματα έγιναν περισσότερα λόγω της αδυναμίας μετανάστευσης στο εξωτερικό (διέξοδο που χιλιάδες χωρικοί χρησιμοποίησαν στις αρχές του αιώνα) είτε λόγω της χάραξης των νέων συνόρων (που έκαναν σχεδόν αδύνατη τη μετάβαση σε παραδοσιακούς προορισμούς όπως η Βουλγαρία, η Ρουμανία ή η Κωνσταντινούπολη), είτε λόγω της οικονομικής κρίσης του 1929 και της άρνησης αποδοχής νέων μεταναστών από τις ΗΠΑ και τον Καναδά (Kitroeff 1993: 72-73, Κολιόπουλος 1995α: 32, Πετμεζάς 2002: 200-206).

Η ασφυξία των καλλιεργητών στις μικρές ιδιοκτησίες τους, οι οποίες τεμαχίζονταν στα όλο και περισσότερα παιδιά, δεν μπορούσε να περιοριστεί από την υλοτομία (ένας παραδοσιακός τρόπος συμπλήρωσης των εισοδημάτων ειδικά των ορεινών χωριών), ούτε από τη βόσκηση προβάτων ή κατσικιών η οποία και αυτή αντιμετώπιζε σημαντικούς περιορισμούς εξ αιτίας του ελέγχου μεγάλου μέρους των ορεινών λιβαδιών από νομάδες κτηνοτρόφους (κυρίως Βλάχους), οι οποίοι εκ παραδόσεως νοίκιαζαν τις θερινές βοσκές της περιοχής (Κολιόπουλος 1995α: 31-32, Πετμεζάς 2002: 207).

Το αποτέλεσμα αυτής της δύσκολης κατάστασης δεν ήταν μόνο το αίτημα για 'αραίωση του πληθυσμού' (Κολιόπουλος 1995α: 32). Ήταν κάτι πολύ πιο σημαντικό: τόσο οι ελληνόφωνοι και οι σλαβόφωνοι ντόπιοι χωρικοί (είτε πρώην κολλήγοι, είτε πρώην μικροϊδιοκτήτες γης) όσο και οι πρόσφυγες συνειδητοποίησαν κατά τον Μεσοπόλεμο ότι αν κατάφερναν να αποκτήσουν πρόσβαση σε εκείνον τον θεσμό ο οποίος είχε τη δυνατότητα να ελέγχει το καθεστώς της γης και να μεταφέρει πόρους, δηλαδή στο ίδιο το κράτος, θα βελτίωναν σημαντικά το επίπεδο της ποιότητας ζωής τους.

Η διαμόρφωση των στρατοπέδων: ντόπιοι και πρόσφυγες

Μια βασική πηγή της σύγκρουσης μεταξύ ντόπιων και προσφύγων στην περιοχή ήταν το γεγονός ότι πολλοί ντόπιοι είχαν αποκτήσει με ιδιωτικά συμφωνητικά τις περιουσίες των μουσουλμάνων που εγκατέλειπαν την Ελλάδα από το 1912 και μετά, συμφωνητικά τα οποία δεν αναγνώριζε το ελληνικό κράτος.[9] Η σημαντικότερη συνέπεια του ζητήματος αυτών 'των ατάκτων αγοραπωλησιών' ήταν η επιδείνωση των σχέσεων μεταξύ ντόπιων και προσφύγων. Τα πρώην μουσουλμανικά κτήματα θεωρήθηκαν από τους πρόσφυγες ότι δικαιωματικά τους ανήκαν ως ανταλλάξιμη περιουσία. Το ζήτημα δεν λύθηκε οριστικά παρά μετά από πολλά χρόνια και βρέθηκε να είναι στο επίκεντρο των σχετικών διενέξεων δηλητηριάζοντας για καιρό τις μεταξύ

τους σχέσεις. Σύμφωνα με αρθρογράφο της τοπικής εφημερίδας το ζήτημα των 'ατάκτων αγοραπωλησιών είνε ζήτημα που θα φέρη δυσχερείας εις την εσωτερικήν ομαλότητα. Το περί ου πρόκειται ζήτημα δεν αντιπροσωπεύει παρά μίαν σταγόνα εν τω ωκεανώ. Στοιχίζει όμως περισσότερον εις τα διαμαχόμενα μέρη και ανεγείρει Σινικόν Τείχος μεταξύ γηγενών και προσφύγων'.[10]

Η σύγκρουση μεταξύ ντόπιων και προσφύγων γεννήθηκε το 1924 και το 1925 αλλά διατηρήθηκε για όλο τον Μεσοπόλεμο κυρίως γιατί η οριστική διανομή των χωραφιών τους γινόταν σταδιακά μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930.[11] Εκατοντάδες δίκες έγιναν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου μεταξύ ντόπιων και προσφύγων έτσι ώστε να βρεθεί η λύση στο πρόβλημα της διανομής των περιουσιών. Όπως έγραψε πολλά χρόνια μετά ο προσφυγικής καταγωγής Συνόπουλος (1998: 22): 'Το καφενείο μας ήταν κοντά στο δικαστήριο. Από πολλά χρόνια υπήρχαν διαφορές μεταξύ χωρικών. Και προπαντός μεταξύ σλαβοφώνων και προσφύγων. Προπαντός αυτό συνέβαινε στα χωριά που κατοικούσαν σλαβόφωνοι και πρόσφυγες'.[12]

Όλοι οι γεωργοί, ντόπιοι και πρόσφυγες, που πήραν μεν γη αλλά δεν είχαν τίτλους ιδιοκτησίας αυτής της γης, συνειδητοποίησαν ότι τα όρια της γης δεν ήταν σταθερά και μπορούσαν να διαφοροποιηθούν ανάλογα με τις αλλαγές στην πολιτική εξουσία. Το πόσα (και, κυρίως, ποιας ποιότητας) στρέμματα θα τους έμεναν τελικά, ύστερα από τη διανομή, με τους οριστικούς τίτλους ιδιοκτησίας ήταν πολύ καλός λόγος για να ενδιαφερθούν για τα κοινά και να θέλουν να είναι οι 'δικοί τους άνθρωποι' στην εξουσία.

Σε αυτό το πλαίσιο δεν είναι ανεξήγητο το πρωτοφανές ενδιαφέρον των χωρικών για τις εκλογές το οποίο εκδηλώθηκε, σύμφωνα με εφημερίδα της Φλώρινας, πριν από τις εκλογές του Οκτωβρίου του 1926:

> 'Παρατηρείται κατ' αυτάς εν φαινόμενον όχι σύνηθες κατά το παρελθόν εν σχέσει με την προεκλογικήν κίνησιν. Ενώ άλλοτε αίσθημα αδιαφορίας κατείχεν τους πολίτας εν γένει και ιδίως τους χωρικούς έπρεπε δε κατά τας παραμονάς της εκλογής να εκστρατεύουν οι υποψήφιοι μετά επιτελείων ολοκλήρων ανά τα χωρία όπως κεντρίσουν τους εκλογείς και τους προκαλέσουν το ενδιαφέρον ήδη παρατηρείται το αντίθετον. Χωρικοί εξ όλων των χωρίων είτε μόνοι είτε καθ' ομάδας ερχόμενοι εις την πόλιν διατυνθάνονται πότε θα γίνη η εκλογή, ποιοι θα είναι οι υποψήφιοι, οι συνδυασμοί κτλ'.[13]

'Αν και έχουν περάσει τόσα χρόνια που έγιναν οι απαλλοτριώσεις, (γράφει η εφημερίδα της Καστοριάς το 1928) έχει κανείς την αίσθηση ότι οι χωρικοί δεν ωφελήθηκαν από τη σχετική διευθέτηση καθώς οι γηγενείς

απειλούνται από στιγμή σε στιγμή να εξωσθούν από τας γαίας τας οποίας από αμνημονεύτων καλλιεργούν'. Αντίστοιχα και οι πρόσφυγες δεν απόκτησαν ακόμη το αίσθημα της μονιμότητας και 'φοβούνται μήπως μια μέρα βρεθούν στους δρόμους χάρις μιας αιφνίδιας δημοπρασίας'.[14]

Συνέπεια του έντονου ανταγωνισμού για τη διεκδικούμενη γη ήταν η θεμελίωση της διαμάχης ντόπιων και προσφύγων. Ντόπιοι και πρόσφυγες μετέφεραν τις εντάσεις της κοινωνικής σύγκρουσης στο πολιτικό πεδίο εντασσόμενοι στο πελατειακό σύστημα αναζητώντας 'πάτρωνες' που θα προωθούσαν τα δικά τους συμφέροντα και θα αποτελούσαν δίαυλους επικοινωνίας των αιτημάτων τους στο κεντρικό κρατικό μηχανισμό.[15]

Οι πολιτικές επιλογές

Οι πρόσφυγες ταυτίστηκαν κατά τον Μεσοπόλεμο με το Βενιζελισμό καθώς θεωρούσαν ότι οι Λαϊκοί ήταν υπεύθυνοι για τη Μικρασιατική Καταστροφή και ο Βενιζέλος ήταν ο εγγυητής για την ομαλή αποκατάσταση τους ύστερα από τον ξεριζωμό (Μαυρογορδάτος 1983: 201-206, Μαραντζίδης 2001: 100-106).

Η εχθρότητα των σλαβόφωνων προς τον βενιζελισμό έχει αποδοθεί στην αντίδραση της ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος, λόγω της ταύτισης τους με τη Βουλγαρία, αφού ο Βενιζέλος θεωρούνταν ο κύριος εκφραστής του ελληνικού αλυτρωτισμού και εθνικισμού (Μαυρογορδάτος 1983: 226-230, 246-252, Στεφανίδης χ.χρ.: 79). Αυτή η (κατά βάση ουσιοκρατική) προσέγγιση η οποία αντιμετωπίζει συνολικά τους σλαβόφωνους ως μια συνειδητοποιημένη εθνική μειονότητα ταυτισμένη με άλλο βαλκανικό κράτος, αμφισβητείται από την πολύ πιο σύνθετη πραγματικότητα που μας υποδεικνύει η τοπική ιστορία.[16]

Μολονότι πράγματι ο Βενιζέλος θεωρούνταν ο κύριος εκφραστής της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, είναι ταυτόχρονα αναμφισβήτητο ότι οι πολιτευτές του Λαϊκού Κόμματος με τους οποίους οι σλαβόφωνοι της Καστοριάς ταυτίστηκαν ήταν φορείς του πιο έντονου ελληνικού εθνικισμού. Βουλευτές ντόπιοι από ελληνόφωνα ή σλαβόφωνα χωριά, όπως ο Νταλίπης, ο Τσόντος Βάρδας και ο Φίλιππος Δραγούμης, οι οποίοι απολάμβαναν της υποστήριξης της συντριπτικής πλειοψηφίας των σλαβοφώνων, ήταν από τους πρωταγωνιστές του Μακεδονικού Αγώνα στην περιοχή (Γούναρης 1990: 326, 2002: 47-48). Ακόμη και χωριά όπως η Βασιλειάδα, η οποία είχε δοκιμάσει τη βία των Μακεδονομάχων (Λιθοξόου 1998: 215-224), ψήφιζαν μαζικά Λαϊκό

Κόμμα κατά τις εκλογές.[17] Επιπλέον, ο Νταλίπης αποτελούσε ένα από τα ηγετικά στοιχεία της έντονα εθνικιστικής οργάνωσης Εθνική Ένωσις Ελλάς (Κωστόπουλος 2000: 124).

Αν όντως η σλαβόφωνη μειονότητα ήταν εναντίον της ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος, τότε πιο λογική εκλογική διέξοδο θα αποτελούσε η πολιτική στήριξη του ΚΚΕ το οποίο είχε, ήδη από το 1924, αναγνωρίσει την ανάγκη ύπαρξης αυτόνομης Μακεδονίας· τα ποσοστά του, όμως, στην περιοχή της Καστοριάς δεν διαφοροποιούνταν από αυτά στην υπόλοιπη Ελλάδα και μάλιστα στις περισσότερες εκλογικές αναμετρήσεις ήταν αισθητά μικρότερα.[18]

Για την ίδια αιτία που είχε σχετικά μικρή απήχηση στην ευρύτερη ελληνική ύπαιθρο ο κομμουνισμός, είχε ελάχιστη απήχηση και ο μειονοτικός εθνικιστικός λόγος: η αγροτική κοσμογονία της δεκαετίας του 1920. Η νομιμοφροσύνη και ο συντηρητισμός των κατοίκων, καθώς επρόκειτο για μικροϊδιοκτήτες γης, μικροαγρότες με ισχυρή την αίσθηση της ιδιοκτησίας και της περιουσίας, ήταν οι βασικότεροι λόγοι για να μην επιλέξουν οι σλαβόφωνοι χωρικοί (στην πλειοψηφία τους) ούτε το ΚΚΕ ούτε και τον βουλγαρικό ή άλλον εθνικισμό.

Αν στα παραπάνω συνυπολογίσουμε και τη σημασία που είχε η γη και η προσπάθεια για ευημερία για τον καθορισμό του φρονήματος, τότε μπορούμε να οδηγηθούμε με σχετική ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι η πλειοψηφία των σλαβόφωνων επιθυμούσε να ενταχτεί ομαλά στην ελληνική κοινωνία και να απολαύσει τα οφέλη που θα προέκυπταν από την επιρροή τους στον σημαντικότατο, κατά τον Μεσοπόλεμο, επεμβατικά συντονιστικό και ουσιαστικά αναδιανεμητικό ρόλο που, για πρώτη φορά στην ιστορία της περιοχής, ανέλαβε να παίξει το κράτος.[19]

Στη συνείδηση των σλαβόφωνων το Λαϊκό κόμμα αποτελούσε την πιο αξιόπιστη πολιτική πρόταση που θα προωθούσε αποτελεσματικότερα αυτή την ένταξη. Ηγέτης αυτής της παράταξης στην περιοχή αναδείχθηκε ο Φίλιππος Δραγούμης, απόγονος σημαντικότατης οικογένειας με πολιτική παράδοση στην περιοχή, ο οποίος υπερασπιζόταν τους ντόπιους στις διενέξεις τους με τους πρόσφυγες και το ελληνικό κράτος και τόνιζε ότι σχεδόν όλοι εμφορούνταν από ελληνική συνείδηση (Μαυρογορδάτος 1983: 250).

Συνεπώς, οι σλαβόφωνοι στην πλειοψηφία τους αποτελούσαν μεν διακριτή πολιτισμική ομάδα, πιθανόν να έβλεπαν τον συλλογικό εαυτό τους ως διαφορετικό από τους υπόλοιπους Έλληνες (Ντάνφορθ 1999: 78-80), αλλά αυτή η διαφορετικότητα δεν παρήγαγε τέτοια πολιτικά αποτελέσματα από τα οποία να προκύπτει ότι δρούσαν ως εθνική μειονότητα. Η πολιτισμική

τους ιδιαιτερότητα δεν διαφοροποίησε την πολιτική τους συμπεριφορά περισσότερο από των άλλων γηγενών στο υπόλοιπο ελληνικό κράτος λόγω ακριβώς της ένταξης τους στο πελατειακό σύστημα και της βούλησης τους για μεγιστοποίηση των οφελών από την ένταξή τους στο ελληνικό κράτος.

Το κράτος απέναντι στους σλαβόφωνους

Το ότι η πολιτισμική ιδιαιτερότητα των σλαβόφωνων δεν είχε πολιτικές συνέπειες συσχετιζόταν άμεσα με την πολιτική του κράτους απέναντί τους. Πέρα από το γεγονός ότι η Μακεδονία μετά την άφιξη των προσφύγων θεωρήθηκε συντριπτικά ελληνική, η ανάγκη για ειρηνική συμβίωση με τα άλλα βαλκανικά κράτη οδήγησε τις ελληνικές κυβερνήσεις στην ανοχή απέναντι στη μειονότητα ακόμη και στη σχετικά αβασάνιστη αναγνώριση, κατά τη δεκαετία του 1920, έμμεσα ή άμεσα της σλαβόφωνης μειονότητας διαδοχικά ως σερβικής, βουλγαρικής και σλαβομακεδονικής ανάλογα με τις πολιτικές συγκυρίες (Διβάνη 1995: 316-337). Άλλωστε, το τελευταίο πράγμα που θα ήθελε η Ελλάδα ήταν να δώσει λαβή στην αναθεωρητική (όσον αφορά το καθεστώς των συνόρων) Βουλγαρία ή στη φιλική Σερβία να θέσουν ζήτημα καταπίεσης 'ομοεθνών τους' σε ένα διεθνές περιβάλλον όπου η Κοινωνία των Εθνών είχε ακόμη ισχυρό ρόλο.[20]

Τελικά, το ελληνικό κράτος αποδέχτηκε τους σλαβόφωνους ως γλωσσική ομάδα και όχι ως εθνική μειονότητα (Μιχαηλίδης 1996: 196, Κάραμποτ 1997: 257) και η άποψη ότι η μοναδική άμυνα της Ελλάδας απέναντι στις ξένες προπαγάνδες ήταν η καλή μεταχείριση των σλαβόφωνων επικράτησε (Μιχαηλίδης 2003: 249, 251).

Βέβαια, όπως καταγγέλθηκε σε επιστολή διαμαρτυρίας Βουλγάρων ιερέων στην Κοινωνία των Εθνών, το ελληνικό κράτος απαγόρευε τη χρήση της σλαβικής γλώσσας στα σχολεία και στις εκκλησίες. Στην ίδια επιστολή, όμως, δεν υπάρχει νύξη για οποιαδήποτε άλλη καταστολή της γλώσσας τους και η επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών που ερεύνησε το θέμα αποφάνθηκε ότι η χρήση άλλης γλώσσας εκτός από την ελληνική ήταν επιτρεπτή (Μιχαηλίδης 1996). Αντίστοιχα, οι πολύτιμες πηγές που ο Τάσος Κωστόπουλος παρουσίασε στο βιβλίο του οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ουσιαστική δίωξη της γλώσσας είχαμε βασικά την περίοδο του Μεταξά, αφού οι σχετικές υπηρεσιακές εκθέσεις αναφέρονται σε ένα καθεστώς 'ασυδοσίας', βέβαια για τους συγγραφείς τους, αλλά σίγουρα ελευθερίας της γλώσσας για τους σλαβόφωνους (Κωστόπουλος 2000: 113-161). Τέλος, προφορικές μαρτυρίες

από τους τελευταίους εναπομείναντες μάρτυρες αυτής της περιόδου επιβεβαιώνουν ότι το κράτος δεν επενέβηκε δραστικά στην καθημερινότητά τους όσον αφορά τον έλεγχο της κουλτούρας τους (Αλβανός 2000: 297).

Αν και υπήρχαν ακρότητες μεμονωμένων χωροφυλάκων ή άλλων φορέων του κράτους απέναντι στους σλαβόφωνους (Μιχαηλίδης 2003: 259-282), η γενική πολιτική (μέχρι την άνοδο του Μεταξά στην εξουσία) ήταν πολιτική ανοχής απέναντι στην πολιτισμική διαφορετικότητα.[21]

Το καθεστώς Μεταξά

Ενώ με το κοινοβουλευτικό καθεστώς οι σλαβόφωνοι είχαν τη δυνατότητα να αισθάνονται ότι βρίσκονται μέσα στο πολιτικό παιχνίδι, μέσω του πελατειακού συστήματος και της σύνδεσης με τους ντόπιους πάτρωνές τους, με την άνοδο του Μεταξά στην εξουσία η διαδικασία ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία τερματίστηκε βίαια και απότομα με σημαντικές συνέπειες για τα επόμενα χρόνια.

Με το καθεστώς Μεταξά οι κομματικές πελατειακές σχέσεις τερματίστηκαν και στη θέση τους μπήκαν οι κρατικές πελατειακές σχέσεις. Το κράτος είχε πλέον το δικαίωμα να αποδίδει πόρους προνομιακά στις ομάδες εκείνες του πληθυσμού που εμπιστευόταν (Kitroeff 1993: 67). Τα στελέχη του Λαϊκού Κόμματος ήταν αναμφισβήτητα μέρος αυτών των ομάδων αλλά οι σλαβόφωνοι ψηφοφόροι τους θεωρήθηκαν εκτός έθνους και αντιμετωπίστηκαν ανάλογα. Έτσι, οι σλαβόφωνοι έχασαν τη σύνδεση τους με τους βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος και, κυρίως, την πρόσβαση (ή, έστω, την προσδοκία πρόσβασής τους) στον έλεγχο της κρατικής εξουσίας.

Η περίοδος Μεταξά αποτέλεσε τομή στη συμπεριφορά του ελληνικού κράτους απέναντι στους σλαβόφωνους κατοίκους του καθώς, για πρώτη φορά, ξεκίνησε μια σαφής και ολοκληρωτική κεντρική πολιτική καταστολής της σλαβοφωνίας στην Ελλάδα.[22] Οι κραυγές των εθνικιστικών εφημερίδων εναντίον του κράτους για την ανοχή του στη σλαβοφωνία, οι υποδείξεις των κατά τόπους δασκάλων και οι αναφορές των νομαρχών κατά τον Μεσοπόλεμο έγιναν κρατική πολιτική κατά την περίοδο διακυβέρνησης από τον Μεταξά. Ειδικά οι νομάρχες που, ως διορισμένοι εκπρόσωποι του κράτους, αισθάνονταν ότι είχαν κατ' εξοχήν την ευθύνη για την 'ελληνοποίηση' της περιοχής ευθύνης τους και ως τότε εμποδίζονταν από τις πελατειακές ανάγκες των εκλεγμένων και πιο ισχυρών από αυτούς βουλευτών κατάφεραν επιτέλους να προχωρήσουν ανενόχλητα στην πραγμάτωση του ρόλου τους.

Οι εκτοπίσεις σλαβοφώνων σε νησιά της Ελλάδας ως κομμουνιστών και η απαγόρευση της δημόσιας και ιδιωτικής ομιλίας της γλώσσας τους αποτέλεσαν δύο μόνο από τις εκδηλώσεις της εχθρικής συμπεριφοράς του 'νέου κράτους' απέναντι στους σλαβόφωνους πολίτες του (Σκορδύλης 1994: 88, Κωστόπουλος 2000: 162- 180).

Παράλληλα, η αμοιβαία δυσπιστία μεταξύ ντόπιων και προσφύγων εντάθηκε καθώς και το καθεστώς Μεταξά υποδαύλισε τη σύγκρουση των δύο ομάδων. Οι πρόσφυγες (παρά το γεγονός ότι ήταν βενιζελικοί και αντιβασιλικοί άρα, θεωρητικά, αντίπαλοι του καθεστώτος) χαρακτηρίστηκαν από το κράτος ως οι 'γνήσιοι Έλληνες' (Αλβανός 2000: 298-300).

Το καθεστώς Μεταξά αντιμετώπισε τους σλαβόφωνους ως όλο χωρίς να διακρίνει μεταξύ τους διαφορές, πολιτικοποιώντας την πολιτισμική διαφορά και θεωρώντας τους ως απειλή και πράκτορες του βουλγαρικού επεκτατισμού (Κάραμποτ 1998: 267- 268). Για τους ίδιους τους σλαβόφωνους αυτή η κατάσταση σήμαινε την αρχή της αποξένωσης σημαντικής μερίδας τους από το ελληνικό κράτος (Κάραμποτ 1998: 272- 273).

Η περίοδος της Κατοχής

Στην πρώτη φάση της Κατοχής (δηλαδή μέχρι τον Μάρτιο του 1943), υπήρξε μια συνέχεια της ελληνικής διοίκησης στην περιοχή (εκτός από ένα σύντομο διάστημα από τον Απρίλιο έως τον Ιούλιο του 1941 οπότε επανεγκαταστάθηκαν οι ελληνικές αρχές), παρά το γεγονός ότι τον γενικότερο έλεγχο τον ασκούσαν οι Ιταλοί. Οι χωροφύλακες, οι πρόεδροι των χωριών παρέμειναν λίγο πολύ τα ίδια πρόσωπα για την περιοχή της Καστοριάς και υπήρχε ένα είδος συνέχειας με το προηγούμενο καθεστώς (Αλβανός 2001).

Η κατάσταση άλλαξε με την εμφάνιση των ανταρτών στην ελληνική επικράτεια. Οι Ιταλοί σταμάτησαν σταδιακά να εμπιστεύονται την ελληνική χωροφυλακή καθώς υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις ελλήνων χωροφυλάκων που λιποτακτούσαν στους αντάρτες.[23] Στις αρχές Μαρτίου 1943 σημειώθηκε η αιχμαλωσία του ιταλικού τάγματος από τις ενωμένες αντάρτικες ομάδες στη Σιάτιστα και η αποχώρηση των Ιταλών από τα Γρεβενά. Τότε συνειδητοποίησαν οι Ιταλοί που βρίσκονταν στην Καστοριά ότι ήταν μέσα σε μια απόλυτα εχθρική περιοχή και πανικόβλητοι κλείστηκαν στην πόλη, την οποία οχύρωσαν με συρματοπλέγματα. Ταυτόχρονα, αναγκάστηκαν να στραφούν προς τη μόνη ομάδα του πληθυσμού που θεωρήθηκε ότι είχε λόγους να είναι εναντίον των Ελλήνων: στους σλαβόφωνους χωρικούς.

Στις 5 Μαρτίου 1943 συγκροτήθηκε στην Καστοριά το Αξονομακεδονοβουλγαρικό Κομιτάτο Καστοριάς. Σύμφωνα με τον Γρηγορίου, για τη σύσταση του κομιτάτου δεν ζητήθηκε άδεια από την Ιταλία και η ίδρυση του ήταν πρωτοβουλία του ιταλού φρούραρχου Ραβάλι.[24]

Στις 8 Μαρτίου, η διοίκηση του κομιτάτου έστειλε αγγελιοφόρους στα σλαβόφωνα χωριά όπου διέταξε (απειλώντας τους με την ποινή του θανάτου αν δεν έρθουν) τους κατοίκους να έλθουν στην πόλη για να οπλιστούν. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο υποδιοικητής χωροφυλακής Καστοριάς Αντωνίου: 'Από του απογεύματος της 8ης Μαρτίου, φάλαγγες εξωπλισμένων χωρικών, κατέκλυσαν τας οδούς της πόλεως Καστορίας και ηπείλουν τους πάντας, ακουσθέντες να λέγωσι χαρακτηριστικώς: Έως τώρα μας ρουφάγατε το αίμα σεις. Τώρα ήρθε η σειρά μας'.[25]

Η πολύ ζωντανή περιγραφή του Αντωνίου μας δείχνει την επικράτηση της σλαβόφωνου υπαίθρου στην ελληνική πόλη, επικράτηση η οποία επισφραγίστηκε από την κατάσχεση της αγροτικής παραγωγής που φυλάσσονταν σε ελληνικές αποθήκες και την απόδοση στο κομιτάτο της ευθύνης τροφοδοσίας και επισιτισμού της πόλης.[26] Παράλληλα δόθηκαν υποσχέσεις στους σλαβόφωνους για ικανοποίηση πάγιων αιτημάτων τους όπως η απόλυση των δημοσίων υπαλλήλων που ήταν από τη νότια Ελλάδα και η αντικατάσταση τους από ντόπιους σλαβόφωνους (Αντωνίου 1950: 104-105, Γρηγορίου 1947: 35-36, 46).

Η εμφάνιση των ανταρτών και η πολιτική των Ιταλών που εφαρμόστηκε με τη δημιουργία του Κομιτάτου είχε ως αποτέλεσμα η περιοχή της Καστοριάς να βρεθεί βαθύτατα και πολλαπλά διχασμένη σε αυτή τη δεύτερη φάση της Κατοχής (δηλαδή, μετά τον Μάρτιο του 1943). Το κυρίαρχο σχήμα σε αυτή την περίοδο ήταν η πολλαπλότητα των συγκρούσεων και η πολυπλοκότητα των συμμαχιών και των ανταγωνισμών. Η κύρια σύγκρουση (ανταρτών εναντίον κατακτητών) διασταυρώθηκε με πολλαπλούς εμφύλιους διχασμούς για το καθεστώς που θα επικρατούσε μεταπολεμικά. Την αμφισβήτηση της ιταλικής (και, αργότερα, της γερμανικής) εξουσίας ακολούθησε ένας λαβύρινθος συγκρούσεων που έκανε την επιβίωση αληθινό επίτευγμα για χιλιάδες ανθρώπους.

Σλαβόφωνοι Παοτζήδες γκρεκομάνοι, βουλγαρίζοντες σλαβόφωνοι κομιτατζήδες, έλληνες δεξιοί Παοτζήδες, έλληνες Εαμίτες αριστεροί, σλαβόφωνοι Σνοφίτες αριστεροί, άρχισαν να συγκρούονται στο όνομα της πολιτικής ιδεολογίας ή/και του εθνικισμού, ανάλογα με την περίπτωση και τις επικρατούσες σχέσεις κυριαρχίας (Kofos 1989: 9-12, Αλβανός 2001).

Μέσα σε αυτό το χαώδες κλίμα, όπου κυρίαρχο χαρακτηριστικό ήταν η σαφής έλλειψη μονοπωλίου της βίας τόσο από το επίσημο, ελεγχόμενο από τις δυνάμεις κατοχής, ελληνικό κράτος όσο και από το κράτος της 'ελεύθερης Ελλάδας' των ανταρτών, προωθήθηκε ακόμη περισσότερο η εθνικοποίηση της σλαβόφωνης μειονότητας η οποία πήρε δύο αποκλίσεις. Η μία ήταν η κομιτατζίδικη και προσανατολισμένη προς τη Βουλγαρία εκδοχή της.[27] Οι κομιτατζήδες, αν και κατηγορήθηκαν αργότερα για πολύ περισσότερα εγκλήματα από όσα έκαναν, είναι γεγονός ότι στράφηκαν εναντίον των Ελλήνων και, ειδικά, εναντίον του προσφυγικού πληθυσμού του νομού κάτι που συνδέεται με την καταπίεση που υφίσταντο κατά την περίοδο Μεταξά και τις μεσοπολεμικές διενέξεις με τους πρόσφυγες.[28]

Η άλλη ήταν η σλαβομακεδονική εκδοχή, αυτή που τελικά επικράτησε για σημαντικό μέρος του σλαβόφωνου πληθυσμού. Το ΚΚΕ, για να απομακρύνει τους 'παρασυρμένους' σλαβόφωνους από τη βουλγαρική και ιταλική προπαγάνδα, καλλιέργησε τη σλαβομακεδονική εθνική ιδεολογία. Σύμφωνα με αυτή, οι σλαβόφωνοι ήταν μια ξεχωριστή εθνική μειονότητα, οι Σλαβομακεδόνες, και έπρεπε ως τέτοιοι να γίνουν σεβαστοί από το ελληνικό κράτος. Η κίνηση Γκότσε (που ήρθε σε σύγκρουση με τον ΕΛΑΣ και την πολιτική του ΚΚΕ και συνδέθηκε άμεσα με τη δημιουργία της ομόσπονδης δημοκρατίας της Μακεδονίας της Γιουγκοσλαβίας εκείνη την εποχή) αμφισβήτησε την ελληνική κυριαρχία στις σλαβόφωνες περιοχές και ήταν το αποκορύφωμα της εθνικοποίησης μέρους της σλαβόφωνης μειονότητας κατά την περίοδο της Κατοχής.[29]

Πρέπει να τονιστεί ότι, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, παρήχθησαν μεν συγκεκριμένα πολιτικά αποτελέσματα μέσω της εθνικοποίησης μέρους της σλαβόφωνης ομάδας αλλά το σημαντικότερο μέρος της δεν ακολούθησε στις αυτονομιστικές ή φιλοβουλγαρικές εκδηλώσεις. Αντίθετα, η μεγάλη πλειοψηφία των σλαβοφώνων προσπαθούσε να ισορροπήσει ανάμεσα στις τότε υπάρχουσες αντιθέσεις με μόνο γνώμονα την επιβίωση (Rossos 1991, Κολιόπουλος 1995Α: 41).

Κατά την Εαμοκρατία, η οποία στην Καστοριά κράτησε από το Σεπτέμβριο του 1944 έως το Μάρτιο του 1945, οι εαμικές κρατικές δομές προσπάθησαν να καλλιεργήσουν και να εμπεδώσουν τη σλαβομακεδονική εθνική ταυτότητα με όχι σημαντικά αποτελέσματα κυρίως λόγω του ελάχιστου χρόνου που είχαν στη διάθεση τους και της αναμονής των κύριων πρωταγωνιστών για το ποιος τελικά θα επικρατούσε στην πολιτική σκηνή (Ζαφειρόπουλος 1948: 111-117, Κωστόπουλος 2000: 190-199).

Η τρομοκρατία απέναντι στους σλαβόφωνους και οι συνέπειες της

Πιο αποτελεσματικές, προς την κατεύθυνση της εθνικοποίησης σημαντικού μέρους της γλωσσικής μειονότητας, στάθηκαν η τρομοκρατία και οι διώξεις εναντίον των σλαβόφωνων που ακολούθησαν μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, όπου το ΕΑΜ συναίνεσε να παραδώσει την εξουσία στις περιοχές που αυτό έλεγχε, όπως ήταν και η περιοχή της Καστοριάς. Η συμφωνία της Βάρκιζας αποτέλεσε μια νέα τομή όσον αφορά τη συμπεριφορά του κράτους και της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στη σλαβόφωνη πολιτισμική ομάδα, η οποία θεωρήθηκε ένοχη για όλα τα δεινά των κατοίκων της περιοχής επί Κατοχής.

Σύμφωνα με έναν ιστορικό της ΠΓΔΜ, 'η καταδίωξη των Μακεδόνων η οποία είχε όλα τα χαρακτηριστικά της γενοκτονίας άρχισε αμέσως μετά τη Βάρκιζα και όταν ο ελληνικός στρατός επανέκτησε τον έλεγχο της Μακεδονίας. Αμέτρητες κατηγορίες, χωρίς ουσιαστικές αποδείξεις, αποδόθηκαν εναντίον των Μακεδόνων. Μόνο στην Καστοριά 4.500 Μακεδόνες άντρες και γυναίκες κατηγορήθηκαν ως αυτονομιστές, αν και πολλοί από αυτούς είχαν υπηρετήσει στον ΕΛΑΣ. Όλα τα μέτρα των ελληνικών αρχών σκόπευαν στην εξολόθρευση του μακεδονικού πληθυσμού ή στον εξαναγκασμό του σε μετανάστευση. Σε όλες τις δραστηριότητες τους ο στρατός και η αστυνομία συνοδεύονταν και βοηθιόνταν από οπλισμένες τρομοκρατικές συμμορίες' (Kirjazovski 1994: 53-54).

Αν και η λέξη γενοκτονία είναι καταφανώς υπερβολή, είναι γεγονός ότι οι σλαβόφωνοι καταδιώχτηκαν έντονα μετά την απελευθέρωση (Αλβανός 2000: 304- 311, Μαργαρίτης 2001: 168-169), αντίθετα από τους τουρκόφωνους οι οποίοι είχαν προβεί σε ανάλογη συνεργασία με τις δυνάμεις Κατοχής αλλά λόγω του αντικομμουνισμού τους πέρασαν άμεσα στο κυβερνητικό στρατόπεδο (Μαραντζίδης 2001: 196). Σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα, οι μόνοι που ουσιαστικά τιμωρήθηκαν για την συνεργασία τους με τις δυνάμεις Κατοχής ήταν οι σλαβόφωνοι καθώς κάτι τέτοιο δεν έγινε ούτε με τα τάγματα ασφαλείας, ούτε με το 'δωσίλογο κράτος' (Haidia 2000: 50-57).

Το αποτέλεσμα της γενικευμένης τρομοκρατίας εναντίον των ντόπιων κατά την περίοδο μετά τη Βάρκιζα ήταν ότι πολλοί ντόπιοι κατά τη διάρκεια του 1945 και του 1946 βρήκαν καταφύγιο στη Γιουγκοσλαβία και σημαντικό μέρος από αυτούς επανέκαμψε το 1946 και το 1947 για να πολεμήσουν στο πλευρό του ΚΚΕ (Kofos 1989: 18-20, Close 1995: 161 όπου αναφέρει ότι οι Σλαβομακεδόνες που κατέφυγαν στη Γιουγκοσλαβία ήταν 25.000). Όλες οι

προφορικές μαρτυρίες συμφωνούν ότι οι σλαβόφωνοι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, δεν συμμάχησαν με το ΚΚΕ γιατί ήταν κομμουνιστές καθώς, όπως λένε, δεν είχαν ιδέα από κομμουνισμό, αλλά αναγκάστηκαν ενταχθούν στις γραμμές του εξαιτίας της τρομοκρατίας που εξαπολύθηκε εναντίον τους μετά τη Βάρκιζα.[30]

Τον Ιούνιο του 1947, η γραμμή της εκκαθάρισης των σλαβοφώνων φαίνεται ότι επικράτησε στην ελληνική κοινωνία. Ο πρόσφυγας και βουλευτής Καστοριάς Περικλής Ηλιάδης μιλώντας στη Βουλή κάλεσε (εν μέσω ενθουσιωδών χειροκροτημάτων των βουλευτών) το ελληνικό κράτος 'να απαλλαγή οριστικά' από τους σλαβόφωνους οι οποίοι είναι 'ο κρίκος ο άτιμος, που συνδέει το ΚΚ με τους έξω Σλάβους'.[31] Οι βουλευτές χαιρέτισαν με ενθουσιασμό την πρόταση του και, μάλιστα, πρότειναν ο λόγος του στη Βουλή να τυπωθεί και να μοιράζεται δωρεάν.

Ήταν τόσο έντονη η βούληση για εκδίωξη των σλαβόφωνων από την Ελλάδα, ώστε ο στρατός εκτόπισε σλαβόφωνες οικογένειες από τα χωριά τους, στις περιοχές Καστοριάς και Φλώρινας, απελαύνοντάς τις πέρα από τα σύνορα ή απωθώντας τις προς την περιοχή των ανταρτών ως ένα δυναμικό μέτρο για να απαλλαγεί η Ελλάδα από αυτούς.[32]

Κατά τη διάρκεια του 1947 και στις αρχές του 1948 οι αντάρτες επέκτειναν την επικράτεια τους καταλαμβάνοντας σταδιακά τα ορεινά σημεία, αφήνοντας στον έλεγχο του επίσημου κράτους μόνο τις πόλεις και κάποια μεγαλύτερα χωριά. Παράλληλα, γινόταν σε μεγάλη κλίμακα και η μαζική στρατολογία των ανδρών που ζούσαν στα χωριά.

Σε αυτή την κρίσιμη φάση συνέβησαν διεργασίες οι οποίες στάθηκαν αποφασιστικές για το μέλλον των κατοίκων της περιοχής. Η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων από τα χωριά της Καστοριάς αλλά και όλων όσων ήταν ταυτισμένοι με το κράτος ή είχαν λόγους να φοβούνται τους αντάρτες, εγκατέλειψαν την ανασφαλή ύπαιθρο και κατέφυγαν στην Καστοριά, στη Μεσοποταμία, στο Άργος Ορεστικό ή στο Νεστόριο.[33] Ολόκληρα προσφυγικά χωριά, όπως η Οινόη, ο Άγιος Αντώνιος, το Μελάνθιο, η Διποταμία, σχεδόν άδειασαν από τους κατοίκους τους που βρήκαν καταφύγιο στις πόλεις οι οποίες πέρα από την ασφάλεια από τον πόλεμο εγγυούνταν και εξασφαλισμένη τροφή λόγω της πλούσιας βοήθειας από την ΟΥΝΡΑ (Κολιόπουλος 1995β: 196, Αλβανός 2003).

Αντίστοιχα, πολλοί σλαβόφωνοι προσπάθησαν την ίδια εποχή να καταφύγουν στην ασφάλεια των πόλεων προκειμένου να αποφύγουν τη σχεδόν σίγουρη στρατολόγηση τους από τους αντάρτες, αλλά εκεί βρήκαν τις πόρτες

κλειστές. Το να μπει κανείς στις ασφυκτικά γεμάτες από κόσμο πόλεις εκείνη την περίοδο δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Τα μπλόκα του στρατού απέκλειαν την είσοδο σε όσους δεν είχαν τη σχετική άδεια, άδεια που όσο εύκολα μπορούσαν να εξασφαλίσουν οι έμπιστοι του κράτους πρόσφυγες ή οι άλλοι ντόπιοι ελληνόφωνοι, τόσο δύσκολα εξασφάλιζαν οι θεωρούμενοι στην ολότητα τους ως προδότες σλαβόφωνοι.[34] Πολλοί, μάλιστα, αντιμετώπισαν ξυλοδαρμούς από χωροφύλακες ή Μάυδες (οι οποίοι ήταν, κατά κύριο λόγο, προσφυγικής καταγωγής) και αναγκάζονταν να επιστρέψουν άρδην στα χωριά τους.

Η έλλειψη διεξόδου από την εμπλοκή στον πόλεμο οδήγησε την πλειοψηφία των σλαβόφωνων (βασιλικοί και οπαδοί του Λαϊκού Κόμματος κατά τον Μεσοπόλεμο), οι οποίοι είχαν σαν ύψιστη αξία τη γη και την ιδιοκτησία (που ήταν άλλωστε και η κύρια αιτία προστριβών τους με τους πρόσφυγες), να πολεμήσουν στο πλευρό του ΚΚΕ κατά τον Εμφύλιο. Οι οικογένειες τους παραμείναν στα χωριά, αντίθετα από τους πρόσφυγες που τα είχαν στην πλειοψηφία τους εγκαταλείψει. Τελικά, όπως προαναφέρθηκε, σύμφωνα με έναν υπολογισμό (πιθανόν υπερεκτιμημένο) ο αριθμός των Σλαβομακεδόνων που πολεμούσαν στο πλευρό του Δημοκρατικού Στρατού το 1948 ήταν 14.000 άτομα (Kofos 1989: 21, Κολιόπουλος 1995β: 170), όταν στο σύνολο του ο Δημοκρατικός Στρατός αριθμούσε σε όλη την Ελλάδα 26.000 άτομα (Κλόουζ 1998: 144).

Το ΚΚΕ και οι Σλαβομακεδόνες

Η μεγάλη συμμετοχή σλαβόφωνων στον Δημοκρατικό Στρατό συνδεόταν με την αναγνώριση από το ΚΚΕ ξεχωριστής σλαβομακεδονικής μειονότητας και τη συστηματική καλλιέργεια της σλαβομακεδονικής εθνικής συνείδησης των σλαβόφωνων. Όπως και κατά την περίοδο της Κατοχής και της Εαμοκρατίας, το ΚΚΕ διακήρυξε την ενότητα και την αδελφότητα των δύο λαών, οι οποίοι ισότιμα θα αγωνίζονταν ενάντια στον κοινό εχθρό. Στην ιδρυτική πράξη της ολιγομελούς Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης που συγκροτήθηκε τον Δεκέμβριο του 1947 προβλεπόταν η δημιουργία 'κοντά στον πρωθυπουργό, Γενικής Διεύθυνσης Μειονοτήτων για την άμεση εξυπηρέτηση των ζητημάτων των εθνικών μειονοτήτων' (Μαργαρίτης 2001: 357).

Το ΚΚΕ επιθυμούσε ξεκάθαρα την εθνικοποίηση της σλαβόφωνης μειονότητας και την κινητοποίηση της στον αγώνα που διεξήγαγε. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της *Εξόρμησης* τον Ιανουάριο του 1948 σύμφωνα με

το οποίο λειτουργούσαν 35 'σλαβομακεδονικά σχολεία' τονίζοντας παράλληλα ότι

> 'οι Σλαβομακεδόνες καταλαβαίνουν πολύ καλά ότι αυτές οι κατακτήσεις τους στο τομέα της εθνικής τους ζωής χρωστιένται αποκλειστικά στην πάλη του Δ.Σ. Γι' αυτό και βλέπουν τον αγώνα αυτόν σα δικό τους αγώνα και τον ενισχύουνε με κάθε τρόπο'.[35]

Αλλού, παρομοιάζεται ο αγώνας των Σλαβομακεδόνων με την επανάσταση του Ίλιντεν και τονίζεται ότι

> 'χάρις στο ΔΣ οι Σλαβομακεδόνες έχουν σχολεία στη γλώσσα τους, συμμετοχή στα επαρχιακά συμβούλια και στην διοίκηση του ΔΣ'.[36]

Σε άλλο φύλλο της εφημερίδας, έναν μήνα αργότερα, με τίτλο 'Το πρώτο συνέδριο του λαϊκοαπελευθερωτικού μετώπου των Σλαβομακεδόνων ΝΟΦ', αναφέρονταν οι ομιλίες του Στρίγγου και του Κεραμιτζή στις οποίες δίνονταν πάρα πολλά στοιχεία για την καταδίωξη των Σλαβομακεδόνων[37]. Ο υπαινιγμός ήταν σαφής: οι Σλαβομακεδόνες δεν είχαν καμία άλλη λύση από το να συνταχτούν στο πλευρό του ΚΚΕ αφού η κυβέρνηση τους καταδίωξε με μανία.

Η επίσημη στάση του ΚΚΕ απέναντι στους Σλαβομακεδόνες διατυπώθηκε στην απόφαση της 4ης ολομέλειας του ΚΚΕ, το 1948, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται:

> 'Η ολομέλεια υπογραμμίζει την εξαιρετική συμβολή που ο σλαβομακεδονικός λαός προσφέρει στο κοινό έργο της λευτεριάς. Η συμμετοχή του σλαβομακεδονικού λαού στον απελευθερωτικό αγώνα είναι παλλαϊκή και ολοκληρωτική. Με την πάλη του αυτή ο σλαβομακεδονικός λαός ανοικοδομεί στέρεα τη λεύτερη, ισότιμη ζωή του, κατοχυρώνει και εξασφαλίζει με το αίμα των παιδιών και των κοριτσιών του το λαϊκοδημοκρατικό μέλλον του'.[38]

Όμως μόνο ως απλούς πολεμιστές φαίνεται ότι χρησιμοποιούσε τους σλαβόφωνους το ΚΚΕ, αφού δεν προάγονταν σε ανώτερες βαθμίδες, όπως φαίνεται και από άρθρο που αποδίδεται στον Νίκο Ζαχαριάδη και δημοσιεύεται στο περιοδικό *Δημοκρατικός Στρατός*. Στο άρθρο καταγγέλλονταν οι διακρίσεις απέναντι στους Σλαβομακεδόνες, οι οποίες εκπορεύονταν και αυτές από το 'μεγαλοϊδεατισμό και τον σωβινισμό ακόμη και μαχητών του ΔΣ αλλά και παλιότερα του ΕΛΑΣ'.[39]

Η οπτική και οι πολιτικές επιλογές των προσφύγων

Όπως η Αριστερά αντιμετώπιζε αδιαφοροποίητα τους σλαβόφωνους ως όλο, με σκοπό την κινητοποίησή τους στο πλευρό της, έτσι και ο βουλευτής Καστοριάς και εκδότης της εφημερίδας *Φωνή της Καστοριάς* Περικλής Ηλιάδης (ο οποίος μέσα από την εφημερίδα του εξέφραζε τους πρόσφυγες της περιοχής Καστοριάς) τους θεωρούσε όλους ως μια μειονότητα που όμως θα έπρεπε άμεσα να διωχθούν από την Ελλάδα. Ο Ηλιάδης (προσφυγικής καταγωγής ο ίδιος) είχε πολύ επιθετική στάση απέναντι στους σλαβόφωνους κατοίκους της περιοχής τους οποίους θεωρούσε όργανα ('γεφύρι' όπως έλεγε) του πανσλαβισμού στην προσπάθεια των Σλάβων να καταλάβουν τη Μακεδονία. Ο Ηλιάδης (ο οποίος εισηγήθηκε, όπως προαναφέρθηκε, στην ελληνική Βουλή να εκδιωχθούν οι σλαβόφωνοι από την Ελλάδα), τους αποκαλούσε μεταξύ άλλων 'γενιά των εχιδνών', 'άξεστοι, κατώτερης ράτσας άνθρωποι', 'κατώτεροι λαοί, καθυστερημένοι', 'κακοί Σλάβοι που είναι βάρβαροι, καθαρόαιμοι Ούννοι και Ταταρομογγόλοι', 'χαφιέδες των Τούρκων' επί τουρκοκρατίας'.[40] Το αίτημα που συνεχώς διατύπωνε ο Ηλιάδης ήταν 'να φύγουνε, να φύγουνε, θέλουνε δεν θέλουνε'.[41]

Αυτό που φαίνεται, τόσο από τον λόγο του Ηλιάδη όσο και από τις προφορικές μαρτυρίες, είναι ότι η κουλτούρα των σλαβόφωνων πολιτικοποιήθηκε έντονα κατά την περίοδο μετά την απελευθέρωση. Το να είναι κάποιος σλαβόφωνος σήμαινε σχεδόν αυτόματα ότι ήταν Βούλγαρος και κομμουνιστής, άρα εχθρός του έθνους, με συνέπεια να έχει πολλές πιθανότητες να συλληφθεί και να κακοποιηθεί από τους χωροφύλακες ή τις άτακτες ομάδες των δεξιών προσφύγων οι οποίοι προφανώς υιοθετούσαν τις απόψεις του Ηλιάδη και, κυρίως, τη θέση ότι οι σλαβόφωνοι δεν είχαν θέση στη περιοχή, δεν είχαν θέση στην Ελλάδα και έπρεπε να διωχθούν (Αλβανός 2000: 307).

Πιθανότατα εδώ έχουμε ένα παράδειγμα της καθοριστικής επίδρασης του τοπικού στο γενικό. Η οπτική Ηλιάδη, η οπτική των προσφύγων του νομού Καστοριάς, υιοθετήθηκε από την ελληνική κοινωνία και σχεδόν έγινε, τα χρόνια 1946 και 1947, πολιτική του επίσημου κράτους. Σύμφωνα με δημοσιεύματα της καλά πληροφορημένης εφημερίδας *Μακεδονία* του Απριλίου και του Σεπτεμβρίου του 1946, ο πρωθυπουργός Τσαλδάρης θα ζητούσε την έγκριση του συνεδρίου της Ειρήνης που γινόταν στο Παρίσι για να 'εκδιωχθούν οι βουλγαρόφωνοι εκ Μακεδονίας' που αποτελούσαν 'ελαφράν μειο-

ψηφίαν', ώστε 'να λάβη ούτω άπαξ και δια παντός οριστικήν λύσιν το δημογραφικόν πρόβλημα της περιοχής' (Γούναρης 2002: 61).[42]

Στην καθημερινότητα των σλαβοφώνων της εποχής, οι φυλακίσεις, οι μαζικές δίκες που τιμωρούσαν κυρίως αθώους (αφού οι πιο πολλοί ένοχοι είχαν ήδη καταφύγει στη Γιουγκοσλαβία), το άγριο ξύλο και το πλιάτσικο εναντίον του σλαβόφωνου πληθυσμού (οι οποίοι, βέβαια, αποκαλούνταν συνεχώς 'Βούλγαροι') από ομάδες της χωροφυλακής ή από άτακτες ομάδες εθνικιστών προσφύγων ήταν η πολύ χειροπιαστή έκφραση του έντονα εχθρικού για τους σλαβόφωνους κλίματος, που διαμορφώθηκε μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας. Για πολλούς πρόσφυγες, οι διώξεις του πιο βίαιου τμήματος του προσφυγικού-ελληνικού στοιχείου εναντίον του σλαβόφωνου πληθυσμού ήταν η εκδίκηση για όσα είχαν τραβήξει επί Κατοχής από μερίδα του.[43]

Οι διώξεις είχαν και πολύ συγκεκριμένη υλική βάση: τη σύγκρουση για τη γη. Η διαμάχη για τα κτήματα, που κρατάει από την περίοδο της εγκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή, διαμόρφωνε αυτή την υλική βάση για να βλέπουν οι πρόσφυγες τους εαυτούς τους ως τους πραγματικούς Έλληνες που θα έπρεπε να κατοικούν σε αυτή τη γη (και να την εκμεταλλεύονται). Πράγματι, σε ένα άρθρο του ο Ηλιάδης μας θυμίζει ποιο είναι το πραγματικό και πολύ υλικό διακύβευμα πίσω από τη σύγκρουση των ντόπιων σλαβόφωνων με τους πρόσφυγες, λέγοντας επί λέξει 'υπάρχουν πολλά ακαλλιέργητα εγκαταλελειμμένα (από τους σλαβόφωνους που έφυγαν από τις διώξεις ή τον φόβο) και κατασχεμένα κτήματα (των καταδικασθέντων δωσίλογων) που πρέπει να διατεθούν αποκλειστικώς προς τους 'εθνομάρτυρες Ηρακλείς' πρόσφυγες και όχι στους συγγενείς των εγκαταλειψάντων ή δωσίλογων'.[44] Οι πρόσφυγες, όπως και κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, έβλεπαν τους σλαβόφωνους ως διεκδικητές μιας γης που ως μη Έλληνες, ως 'Βούλγαροι' πιο συγκεκριμένα, δεν δικαιούνταν.

Όμως η διεκδίκηση της γης των ντόπιων ήταν η μία συνιστώσα της μεταστροφής των προσφύγων. Η άλλη, ήταν ο ξεκάθαρος φόβος τους για έναν νέο ξεριζωμό.

Φαίνεται από τις μαρτυρίες και όλες τις διαθέσιμες πηγές ότι η προπαγάνδα του επίσημου ελληνικού κράτους και των ιδεολογικών φορέων του (όπως ο Ηλιάδης) για την 'ανθελληνικότητα' των κομμουνιστών έπεισε ένα σημαντικό μέρος των προσφύγων, που είχαν ταυτιστεί με τον ΕΛΑΣ ή και ακόμη ασπαστεί τον κομμουνισμό, να περάσει στο κυβερνητικό στρατόπεδο.[45] Οι πρόσφυγες δεν πείστηκαν από τις εξαγγελίες του ΚΚΕ για εθνική ακεραιότητα με μειονοτικά μόνο δικαιώματα στους σλαβόφωνους, ενώ αντί-

θετα ήταν πιο έτοιμοι (επειδή ακριβώς το ΚΚ υποστήριξε τους σλαβόφωνους) να δεχτούν τις κατηγορίες της Δεξιάς για την 'προδοτική συμπεριφορά' του τελευταίου.[46] Η ανασφάλεια των προσφύγων ύστερα από την περίοδο καταπίεσης τους κατά την Κατοχή από τους σλαβόφωνους σε συνδυασμό με τον φόβο τους για μια νέα προσφυγιά, αν προσαρτιόνταν η περιοχή στη Γιουγκοσλαβία, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό αυτή τη συμπαράταξη της συντριπτικής πλειοψηφίας των προσφύγων του νομού με τον κυβερνητικό στρατό.

Όπως γράφει ο Ηλιάδης, αν δεν εισακουστεί η πρόταση του να διωχθούν οι σλαβόφωνοι από τη περιοχή τότε

> 'ημείς οι πρόσφυγες, εάν το 1922 μετά τη μικρασιατική καταστροφή ευρήκαμε κάποια άκρη ελληνική στη Μακεδονία μας δια να ακουμβήσωμε, ημείς θα πάρωμε πάλι πρώτοι τα σακίδια στους ώμους, αλλά δεν θα εύρωμε πουθενά να σταθούμε, διότι δεν θα υπάρχη πλέον Ελλάς, όταν χαθή η Μακεδονία!'[47]

Μια άλλη διάσταση των διωγμών που οι πρόσφυγες, (αλλά και πολλοί ελληνόφωνοι ντόπιοι όπως οι κάτοικοι του Κωσταραζίου, του Γέρμα και του Βογατσικού αλλά και βλαχόφωνοι όπως της Κλεισούρας) με τη συνεργία, σε πολλές περιπτώσεις, του κράτους, εξαπέλυσαν εναντίον των σλαβόφωνων είναι και η εξοικείωση τους με την έννοια της συλλογικής ευθύνης που επέβαλλαν σε αυτούς οι Γερμανοί. Όπως οι Γερμανοί στα τρομερά αντίποινα για τη δράση των ανταρτών σκότωναν ή λήστευαν αδιακρίτως και πολλούς αθώους, έτσι και οι διώκτες των σλαβόφωνων αναγνώρισαν σε όλη τη γλωσσική αυτή ομάδα την ευθύνη για τα δικά τους παθήματα.[48] Οι Γερμανοί ήταν ήδη μακριά από την Ελλάδα το 1945. Παρέμεναν όμως ακόμη οι συνεργάτες τους, σλαβόφωνοι πρώην κομιτατζήδες που, αν και δεν ήταν άμεσα υπεύθυνοι για τα εγκλήματα των δυνάμεων κατοχής (και όσοι ήταν υπεύθυνοι είχαν ήδη τιμωρηθεί από το ΕΑΜ ή είχαν διαφύγει στη Γιουγκοσλαβία), χρεώθηκαν συνολικά την ευθύνη και βρέθηκαν ανυπεράσπιστοι μετά τη Βάρκιζα (αφού δεν υπήρχε πια το φιλικό προς αυτούς κράτος του ΕΑΜ) στο έλεος μερίδας πλιατσικατζήδων προσφύγων ή ελληνόφωνων ντόπιων.

Βέβαια, πρέπει να τονιστεί ότι μέρος μόνο των προσφύγων άσκησε βία κατά των σλαβόφωνων κατά τα χρόνια που προηγήθηκαν του Εμφυλίου, όπως μέρος των κομιτατζήδων έκανε εγκλήματα κατά των Ελλήνων Κατά την κατοχή. Αυτό όμως που έχει σημασία είναι ότι, και οι δύο αυτές μειοψηφίες, αισθάνονταν ότι οι πράξεις τους νομιμοποιούνταν από τις συνθήκες. Ένιωθαν ότι δικαιούνταν (για τους λόγους που είδαμε) να προβαίνουν σε τέτοιες πράξεις και μπορούσαν να γυρνούν πίσω στα σπίτια τους χωρίς καμία τύψη

και να γίνονται αποδεκτοί από τις οικογένειες, τα χωριά τους και τις ευρύτερες κοινωνικές ομάδες που ανήκαν.

Οι τρομοκρατικές ομάδες των προσφύγων και των ελληνόφωνων ντόπιων αντλούσαν σε μεγάλο βαθμό την ιδεολογική τους στήριξη από τη γραμμή της εθνικιστικής Δεξιάς που εκφραζόταν στην περιοχή κυρίως από τον Ηλιάδη. Αυτή η γραμμή απέκλεισε εντελώς από το εθνικό σώμα και γενικότερα από την κοινωνία τους σλαβόφωνους βλέποντας τους ως σύνολο και χωρίς να διακρίνει ανάμεσα τους διαφορές. Αντίθετα, η Αριστερά προκήρυξε την 'συνένωση Ελλήνων και Σλαβομακεδόνων' και βρήκε μια θέση για αυτούς δίπλα στους Έλληνες, χωρίς να αποφύγει όμως και αυτή να αντιμετωπίσει τους σλαβόφωνους ως σύνολο, ως Σλαβομακεδόνες.

Από τον αποκλεισμό στην ενσωμάτωση: η γραμμή Δραγούμη

Ανάμεσα όμως στη γραμμή Ηλιάδη και στην Αριστερά βρέθηκε ένας τρίτος παράγοντας. Επρόκειτο για τη γραμμή που επέβαλλαν οι παλιοί γνώριμοι των σλαβόφωνων, οι πολιτικοί τους πάτρωνες κατά τον Μεσοπόλεμο οι οποίοι διατύπωσαν έναν εντελώς διαφορετικό λόγο από τον εκφραστή της προσφυγικής άποψης (του συνολικού αποκλεισμού των σλαβόφωνων) του Ηλιάδη.

Αντίθετα από τον Ηλιάδη και τους υπόλοιπους πρόσφυγες, που αντιμετώπιζαν αδιαφοροποίητα τους σλαβόφωνους με το σκεπτικό 'να φύγουν όλοι όσοι δεν μιλούν Ελληνικά αμέσως', οι ντόπιοι πολιτικοί παράγοντες του νομού επισήμαιναν ότι έπρεπε να χαραχτεί μια διαφορετική πολιτική αφού οι σλαβόφωνοι δεν ήταν όλοι ίδιοι. Είναι ενδιαφέρον ότι η επιχειρηματολογία τους είχε πολλά κοινά σημεία με τον τρόπο που αντιμετώπιζε το ΚΚΕ τους σλαβόφωνους κατά την περίοδο της Κατοχής, τονίζοντας ότι ήδη είχαν τραβήξει πολλά από τα λάθη του ελληνικού κράτους και για αυτό παραπλανήθηκαν και παρασύρθηκαν, τόσο από τις δυνάμεις κατοχής (νομίζοντας ότι ο Άξονας θα κέρδιζε τον πόλεμο) όσο και από το ΚΚ αργότερα.

Ο Φίλιππος Δραγούμης, ο οποίος πρότεινε τη νέα πολιτική απέναντι στους σλαβόφωνους, πιθανότατα επηρεάστηκε από δύο πολύ ενδιαφέρουσες εκθέσεις. Η μία είναι το υπόμνημα του φαρμακοποιού (και από τους ιδρυτές της ΠΑΟ στην Καστοριά) Α. Λιάκου με τίτλο 'Η Β. Ελλάς και αι δρώσαι εν αυτή ξέναι προπαγάνδαι'. Ο Λιάκος έβλεπε αρνητικά το πογκρόμ διώξεων που είχε ξεσπάσει εναντίον των σλαβόφωνων (ανεξάρτητα αν είχαν φταίξει ή όχι) εκείνη την περίοδο (η έκθεση είναι γραμμένη το 1947) στην περιοχή

του, για αυτό άλλωστε και τονίζει στην έκθεση του ότι 'η τιμωρία πρέπει να είναι μελετημένη, προσεκτική και μόνο απέναντι σε αυτούς που έκαναν εγκληματικές πράξεις'.[49]

Η άλλη έκθεση γράφτηκε ιδιαίτερα νωρίς, στις 27 Φεβρουαρίου 1945, και εντυπωσιάζει για την οξυδέρκεια και τη διορατικότητα της. Ο συντάκτης της Κ. Σαμαράς, ο οποίος υπολογίζει (σωστά, όπως προκύπτει από την έρευνα του Μιχαηλίδη 2003: 241) σε 160.000 τους σλαβόφωνους της Ελλάδας, τους κατανέμει σε 3 κατηγορίες: τους Βούλγαρους, αυτούς που 'παρέμειναν Έλληνες' και τους υπόλοιπους που είναι ρευστής συνείδησης 'αλλά μάλλον προσκείμενοι στην ελληνική ιδεολογία'.

Η αξία της έκθεσης, όμως, βρίσκεται στη συνέχεια, όπου ο συντάκτης της ουσιαστικά προέβλεψε την πορεία των γεγονότων (πρέπει να τονιστεί ότι γράφτηκε τον Φεβρουάριο του 1945, προτού ακόμη το επίσημο ελληνικό κράτος αποκτήσει οποιαδήποτε εξουσία στη δυτική Μακεδονία). Αφού ο Σαμαράς προτείνει οι βουλγαρίζοντες να απομακρυνθούν και οι υπόλοιποι στο μέλλον να θεωρούνται ως 'γνήσιοι Έλληνες' αναφέρει (σ. 7):

> 'εάν το κράτος δεν λάβη αμέσως τα ενδεικνυόμενα μέτρα, ενδέχεται ο λαός εξ ιδίας πρωτοβουλίας, κινούμενος από το θανάσιμον μίσος εναντίον των σφαγιασάντων και προδοσάντων αυτόν επί τέσσαρα έτη, να εφαρμόση αντίποινα. Φοβούμεθα ότι τα αντίποινα του λαού θα στραφώσιν αδιακρίτως εναντίον παντός σλαυοφώνου και η ζημία του έθνους θα είναι τεραστία και ανεπανόρθωτος, διότι 1. εις το εξωτερικόν θα γίνη αντικείμενον εκμεταλλεύσεως εκ μέρους των Βουλγάρων και δη εις τα παραμονάς της ειρήνης, όταν η Ελλάς θα εμφανισθή με τας αξιώσεις της περί επεκτάσεως των ορίων της χώρας προς Βορράν και 2. εις το εσωτερικόν η Ελλάς θα στερηθή εργατικωτάτου γεωργικού πληθυσμού, αφοσιωμένου εις τον τόπον του και *προπάντός στοιχείου αποτελούντος το τρανώτερον δείγμα της Ελληνικότητος των εδαφών αυτών, παρά το γεγονός ότι δεν ομιλεί την ελληνική γλώσσαν'* (η υπογράμμιση δική του).[50]

Όπως είδαμε, ο Σαμαράς δικαιώθηκε όσον αφορά το γεγονός ότι τα αντίποινα στράφηκαν αδιάκριτα ενάντια σε κάθε σλαβόφωνο, κάτι που άρχισε να συμβαίνει λίγες εβδομάδες μόνο αφού έγραψε την έκθεση του. Η 'εθνική ζημιά' δεν έγινε, όμως, επειδή η καταδίωξη των σλαβοφώνων έγινε 'αντικείμενον εκμεταλλεύσεως εκ μέρους των Βουλγάρων' αλλά επειδή αποτέλεσε έναν από τους παράγοντες που πυροδότησαν το ξέσπασμα του Εμφυλίου πολέμου (με την σχεδόν αναγκαστική έξοδο πολλών σλαβόφωνων στο βουνό), ενώ στο εξωτερικό σχετίστηκε με την πολιτική της Γιουγκοσλαβίας.

Η τελευταία τόνιζε συνεχώς (μέχρι το 1948), τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, την έντονη καταπίεση της 'μακεδονικής μειονότητας'. Παράλληλα, άρχισε να καλλιεργείται στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας ένας μακεδονικός εθνικός λόγος ο οποίος, μέχρι σήμερα, υπογραμμίζει τον διωγμό ή τη 'γενοκτονία' των 'Μακεδόνων' από τους Έλληνες κατά την περίοδο εκείνη.

Αφού είδαμε τις αναφορές Σαμαρά και Λιάκου, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα την οπτική του Φίλιππου Δραγούμη, όταν και αυτός διακρίνει σε τρεις κατηγορίες τους σλαβόφωνους: στους ελληνόφρονες (γραικομάνους), στους βουλγαρίζοντες και στην τρίτη κατηγορία που

> 'ανήκει η μεγάλη μάζα των βουλγαροφώνων που δεν είχαν την εθνική συνειδητότητα ανεπτυγμένη και μολονότι θέλουν την ησυχία, την ελευθερία και την ασφάλεια των, που τους είχε προσφέρει το ελληνικό καθεστώς, παρασύρονται από τη φορά των πραγμάτων. Αξιολύπητοι άνθρωποι που είναι όμως άξιοι καλύτερης τύχης γιατί είναι, όπως οι περισσότεροι Μακεδόνες και Θράκες, λαμπροί γεωργοί, αφοσιωμένοι στη γη, εργατικότατοι, λιτότατοι, σκληραγωγημένοι και νομοταγέστατοι. Κατά τους πολέμους έδειξαν άριστη διαγωγή, μεγάλη γενναιότητα και αντοχήν ιδίως εις τες ορεινές ταλαιπωρίες. Εάν τους εδιδόταν καιρός, θ' αποκτούσαν με την κατάλληλη διοίκηση κ' εκπαίδευση την εμπιστοσύνη στη δικαιοσύνη και στο κρατικό ενδιαφέρον, καθώς και τη συνείδηση της εθνικότητας των και θα γίνονταν πρώτης τάξης στοιχείο του έθνους μας. Είμαι βέβαιος πως οι χωρικοί αυτοί καλά προστατευμένοι, ένα θα θέλουν: να μείνουν Έλληνες και να μπορέσουν ελεύθεροι, ασφαλείς και ανενόχλητοι ν' αφοσιωθούν ειρηνικά στη γη, που αγαπούν επάνω απ' όλα'.[51]

Αντίθετα από τον Ηλιάδη, που έντονα προέβαλλε την ανάγκη για εκδίωξη και αποκλεισμό των σλαβοφώνων, ο Δραγούμης πρότεινε τον εναγκαλισμό και προσεταιρισμό της πλειοψηφίας τους, γράφοντας χαρακτηριστικά στην εφημερίδα της Καστοριάς *Ορεστιάς*:

> 'Προσοχή να μη πέσουμε στη παγίδα να αναγνωρίσουμε σλαβομακεδονική μειονότητα που είναι ανύπαρκτη. Στην Ελλάδα μείναν μόνο πατριαρχικοί που ήταν αναμφισβήτητα οι Έλληνες αφού οι εξαρχικοί ήταν οι Βούλγαροι. Μη μεταχειρίζεστε τους όρους Σλαβομακεδόνες και σλαβομακεδονική γλώσσα. Όσοι βουλγαρόφωνοι Έλληνες θέλουν να φύγουν να φύγουν. Οι υπόλοιποι όμως, εάν δεν συνεργάσθησαν με τους κατακτητές και δεν διέπραξαν εγκλήματα κοινού ποινικού δικαίου (ακόμη και αν προς στιγμήν παρασύρθησαν από την ολοκληρωτικήν τρομοκρατία των συμμοριτών) και θέλουν να είναι πιστοί στους νόμους και στην ελληνική ιδέα, κανένα κίνδυνο δεν διατρέχουν.

Η Ελλάς πάντοτε αγκαλιάζει τα πιστά τέκνα της μαζύ με τα απολωλότα και μετανιωμένα'.[52]

Σε άλλο άρθρο του στην *Καθημερινή*, τον Μάιο του 1947, για να μη δώσει επιχειρήματα (ασκώντας, όπως πιθανότατα θεωρούσε, τη σωστή εθνική πολιτική) στη Βουλγαρία και, ιδίως, στη Γιουγκοσλαβία για να διεκδικούν περιοχές της Μακεδονίας, τόνισε ξανά το γεγονός ότι όσοι συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις κατοχής '*ήταν κακοί Έλληνες αλλά Έλληνες, ήταν προδότες Έλληνες αλλά Έλληνες*' (η υπογράμμιση δική του).[53]

Και σε αυτό το άρθρο αναφέρθηκε έμμεσα στον Ηλιάδη και 'στο πόσο κακό κάνουν στα εθνικά συμφέροντα όσοι μιλούν για την ύπαρξη αλλοεθνών (που πρέπει να φύγουν) στην ελληνική Μακεδονία'.

Τον Οκτώβριο του 1948, ο Δραγούμης, γράφοντας στο *Βήμα*, καταδίκασε 'τους απληροφόρητους αρμόδιους και τους εξ' επαγγέλματος υπερπατριώτες ότι δημιουργούν εθνικές μειονότητες στην Ελλάδα και μάλιστα σλαβομακεδονικής εθνότητας'. Αναφερόμενος μάλιστα στις κατηγορίες του Ηλιάδη (χωρίς να τον αναφέρει) ότι μιλώντας στους προέδρους των κοινοτήτων του νομού Καστοριάς τους μίλησε για συμφιλίωση Ελλήνων και σλαβοφώνων, γράφει:

> 'όχι μόνο δεν εσκέφθηκα ποτέ να μιλήσω για συμφιλίωση προς εγκληματίες κοινού δικαίου, προς κομμουνιστές ή προς προδότες, αλλά και δηλώ, πως θα εξακολουθώ πάντα να εμποδίζω, όσο εξαρτάται από μένα, είτε τη διαίρεση των Ελλήνων εις ελληνόφωνους ή μη, εις εντόπιους ή πρόσφυγες, νότιους ή βόρειους, είτε τη δημιουργία εκ του μηδενός εις το ελληνικόν έδαφος ανύπαρχτης 'σλαβομακεδονικής' εθνικής μειονότητας, που αυτήν ακριβώς επιδιώκουν ο πανσλαβισμός και ο κομμουνισμός'.[54]

Είναι προφανές ότι ο Ηλιάδης είχε δίκιο και ότι ο Δραγούμης μίλησε όντως για συμφιλίωση των προσφύγων με τους σλαβόφωνους και, ξανά εδώ, είναι ενδιαφέρουσα η ομοιότητα της πολιτικής του Δραγούμη με αυτή του ΚΚΕ απέναντι στους σλαβόφωνους όσον αφορά τη σχέση τους με τους πρόσφυγες.

Βέβαια, το ΚΚΕ αναγνώριζε σλαβομακεδονική μειονότητα (και άρα το δικαίωμα στη διαφορά από τους υπόλοιπους Έλληνες), κάτι που ο έντονα εθνικιστής Δραγούμης απόρριπτε μετά βγδελυμίας τονίζοντας ότι οι 'μη ελληνόφωνοι της νότιας βαλκανικής είναι 'Έλληνες λησμονήσαντες τη ελληνικήν'.[55] Άλλωστε, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, 'δεν υπάρχουν Σλαβομακεδόνες καθώς ο όρος είναι γιουγκοσλαβικής και κομμουνιστικής εμπνεύσεως αλλά πρόκειται για Έλληνες βουλγαρόφωνους κατοίκους'.[56]

Αλλά και ο άλλος μεσοπολεμικός βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος της Καστοριάς, ο Αν. Νταλίπης, σε άρθρο του στον *Εθνικό Κήρυκα* της Αθήνας στις 9 Μαρτίου 1947 καταδίκαζε τους δωσίλογους επί Κατοχής σημειώνοντας όμως: 'δεν υπάρχει κανένας λόγος να γενικευθεί η εκστρατεία εναντίον όλων των σλαβοφώνων της ελληνικής Μακεδονίας'.[57]

Αντίστοιχες απόψεις εξέφραζε και η τοπική εφημερίδα της Καστοριάς *Ορεστιάς*, φορέας έκφρασης της γραμμής Δραγούμη, η οποία (αναφερόμενη προφανώς στον Ηλιάδη) καταδίκαζε τους 'μικρούς και ηλίθιους, δήθεν εθνικόφρονες Έλληνες που από εγκληματική επιπολαιότητα και ευτελή συμφέροντα αποκαλούν και αυτοί, αντεθνικώς σκεπτόμενοι και ενεργούντες, τους Μακεδόνες Σλαβομακεδόνες και Βούλγαρους'.[58]

Λίγο αργότερα, στις 12 Σεπτεμβρίου του 1948 η *Ορεστιάς* δημοσίευε ανώνυμο άρθρο με τίτλο 'Μεγάλη αδικία' όπου αναφέρει ξανά ότι κακώς χρησιμοποιείται ο όρος Σλαβομακεδόνες από τους Έλληνες και κακώς έγινε

> 'η ένωση του ένδοξου ονόματος Μακεδόνες με το χαμερπές όνομα σλάβοι για να ονομαστούν Σλαβομακεδόνες οι προδότες. Άλλωστε σε όλη την Ελλάδα υπάρχουν προδότες αλλά κανείς δεν μιλάει για σλαβοκρήτες ή σλαβολάκωνες. Επί πέντε μέρες απασχόλησε το στρατοδικείο Καστοριάς η δίκη 16 προσφύγων Μικρασιατών οι οποίοι δεν ήταν ούτε Σλαβομακεδόνες ούτε Μακεδόνες. Συνεπώς ραδιόφωνα και εφημερίδες να σταματήσουν να χρησιμοποιούν τη λέξη Σλαβομακεδόνες όταν αναφέρονται στους προδότες'.[59]

Η γραμμή Δραγούμη (που σαφώς επηρεάζονταν και εν μέρει συνέχιζε την πολιτική του Μεσοπολέμου, της ειρηνικής ενσωμάτωσης των σλαβοφώνων στην ελληνική κοινωνία και όχι τον αποκλεισμό τους) υπερίσχυσε τελικά της γραμμής Ηλιάδη, όταν το ελληνικό κράτος αισθάνθηκε πια αρκετά ισχυρό, λίγο δηλαδή πριν από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου, ενώ, όπως είδαμε, η άποψη Ηλιάδη, για εθνική εκκαθάριση των σλαβόφωνων, ήταν κυρίαρχη στα πρώτα δύο χρόνια μετά την Κατοχή όταν το ελληνικό κράτος αισθανόταν ιδιαίτερα ανασφαλές και υπήρχε ακόμα το, έστω και μικρό, ενδεχόμενο αλλαγής συνόρων.

Έτσι, στις 23 Μαΐου του 1949, η ελληνική κυβέρνηση άλλαξε την πολιτική της προς στους σλαβόφωνους και πέρασε έναν νόμο, με ένα αυστηρά απόρρητο έγγραφο σύμφωνα με το οποίο οι σλαβόφωνοι που μέχρι τότε θεωρούνταν Βούλγαροι θα ονομάζονταν στο εξής σλαβόφωνοι Έλληνες. Σύμφωνα με αυτό το έγγραφο, αυτοί που δεν είχαν συνεργασθεί με τους κομμουνιστές θα είχαν όλα τα πολιτικά τους δικαιώματα. Η ονομασία τους με τα ονόματα Βούλγαροι ή Σλαβομακεδόνες απαγορεύτηκε και το όνομα σλαβόφωνοι Έλ-

ληνες ήταν το μόνο που επιτρεπόταν. Οι αντιπρόσωποι του κράτους στην περιοχή διατάχτηκαν να συνδράμουν με κάθε τρόπο τους σλαβόφωνους και να τους βοηθήσουν να αναπτύξουν εμπιστοσύνη στο κράτος, να αρχίσουν να αναζητούν την προστασία του και τη συμβολή του στην επίλυση των προβλημάτων τους (Kirjazovski 1994: 57).

Ποια ήταν όμως η επίδραση των απόψεων του Δραγούμη οι οποίες σταδιακά έγιναν πολιτική του επίσημου κράτους (πρβ. Κωστόπουλος 2000:218), στη ζωή των ίδιων των σλαβόφωνων;

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, τα πρώτα χρόνια μετά την Απελευθέρωση η πλειοψηφία τους δεν είχε ουσιαστικά άλλη διέξοδο από την έξοδο στο βουνό. Πολλές είναι οι περιπτώσεις σλαβόφωνων που προσπάθησαν να καταφύγουν στην πόλη στα πρώτα χρόνια του Εμφυλίου και οι χωροφύλακες τους έδερναν και τους ανάγκαζαν να γυρίσουν στα χωριά τους. Στα τελευταία χρόνια του Εμφυλίου όμως, άρχισε να τους δίνεται η δυνατότητα της ένταξης τους στο εθνικό κράτος. Πολλοί από αυτούς βρήκαν δουλειά στα οχυρωματικά έργα της πόλης ή ακόμα στρατολογήθηκαν από τον Εθνικό Στρατό και πολέμησαν στις γραμμές του.

Ακόμη, αρκετοί σλαβόφωνοι που έβλεπαν ότι ο ΔΣ έχανε τον πόλεμο, ότι τίποτα δεν τους συνέδεε με τον κομμουνισμό ως ιδεολογία και, ακόμη περισσότερο, επειδή ήθελαν να ζήσουν στην Ελλάδα και στα σπίτια τους, δεν δίστασαν να λιποτακτήσουν και να περάσουν στις γραμμές του εθνικού στρατού. Αυτοί οι σλαβόφωνοι θεωρήθηκαν τα 'απολωλότα και μετανιωμένα τέκνα' (που αναφέρει ο Δραγούμης) τα οποία έπρεπε η Ελλάδα να αγκαλιάσει. Υπήρχαν αρκετές περιπτώσεις τέτοιων 'παρασυρμένων από τους συμμορίτες' οι οποίοι παραδίνονταν στον εθνικό στρατό όπως φαίνεται από τις προφορικές μαρτυρίες. Προτιμούσαν, όμως, πάντοτε να παραδίδονται σε στρατιώτες (που κατά κάποιο τρόπο αντιπροσώπευαν τη γραμμή Δραγούμη της συχώρεσης) και όχι στους Μάυδες, οι οποίοι ήταν συνήθως πρόσφυγες (και αντιπροσώπευαν τη γραμμή Ηλιάδη του αποκλεισμού) που ήταν βέβαιο ότι θα τους ξυλοκοπούσαν και, πιθανόν, να τους σκότωναν.[60]

Οι εκφραστές της οπτικής Δραγούμη κατάφεραν να κατανοήσουν ότι η εθνικοποίηση της πολιτικής διαφοράς που επέβαλλαν (ειδικά στα πρώτα χρόνια μετά τη Βάρκιζα) οι εκφραστές της οπτικής Ηλιάδη ('είστε Βούλγαροι να φύγετε', 'ο πόλεμος δεν είναι μεταξύ Ελλήνων αλλά μεταξύ Ελλήνων και Σλάβων') θα μπορούσε να είχε καταστροφικά αποτελέσματα όσον αφορά την πλήρη αποξένωση και αποκλεισμό όλων των σλαβόφωνων από το ελληνικό κράτος-έθνος με διεθνείς μάλιστα προεκτάσεις. Με άλλα λόγια, η

μεταστροφή της πολιτικής διαφοράς σε εθνική σύγκρουση μπορεί να αποδυνάμωνε και να απομόνωνε ιδεολογικά στα μάτια του υπόλοιπου ελληνικού έθνους το ΚΚΕ (ως 'όργανο των Σλάβων'), ταυτόχρονα όμως διακινδύνευε την πλήρη ταύτιση των σλαβόφωνων μαζί του καθώς και την έκθεση της Ελλάδας σε κριτική σε παγκόσμιο επίπεδο για τη συμπεριφορά της απέναντι στη σλαβική (όπως ο Ηλιάδης αναγνώριζε) μειονότητα.

Μετά τον Εμφύλιο

Στο νομό Καστοριάς, ο Εμφύλιος πόλεμος (και πολύ λιγότερο η περίοδος της Κατοχής) προκάλεσαν μια εντυπωσιακή μείωση του πληθυσμού: από 68.237 άτομα που έδειξε η απογραφή του 1940, σε 46.407 το 1951 (μείον 21.830 άτομα, νεκροί ή εξόριστοι, κατά τη συντριπτική τους πλειοψηφία σλαβόφωνοι). Η μείωση γίνεται ακόμη μεγαλύτερη αν συνυπολογίσουμε την φυσιολογική αύξηση του πληθυσμού που θα σημειωνόταν αν δεν υπήρχε πόλεμος. Κατά την ειρηνική περίοδο, από το 1928 έως το 1940, ο πληθυσμός της τότε επαρχίας Καστοριάς είχε αυξηθεί κατά 11.641 άτομα (από 56.596 άτομα το 1928, σε 68.237 άτομα το 1940 [Χουλιαράκης 1973:3]).

Σημαντικότατο αποτέλεσμα του Εμφυλίου πολέμου, με επιπτώσεις μέχρι και σήμερα, ήταν επίσης το ότι σημαντικό μέρος των σλαβόφωνων ακολούθησε ως Σλαβομακεδόνες τη μοίρα των συντρόφων τους κομμουνιστών στις ανατολικές χώρες, με τη διαφορά ότι ελάχιστοι από αυτούς κατόρθωσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα μετά τη Μεταπολίτευση.[61] Οι υπόλοιποι αντιμετωπίστηκαν (σύμφωνα με την οπτική Δραγούμη) ως Έλληνες και ενσωματώθηκαν (στη συντριπτική τους πλειοψηφία) στο ελληνικό έθνος-κράτος.

Η κυριότερη ίσως συνέπεια του Εμφυλίου στη ζωή των εναπομεινάντων σλαβόφωνων ήταν ότι ένα σημαντικό μέρος από αυτούς κυριαρχήθηκε από τον φόβο και την απόρριψη της κουλτούρας τους γιατί, όπως λένε, 'αρκετά προβλήματα μας έφερε', από την άρνηση της γλώσσας τους (την οποία αποκαλούν πολλές φορές υποτιμητικά ως 'ιδίωμα') και της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας τους.[62] Είναι ενδεικτικό ότι, κατά την απογραφή του 1951, στην περιοχή της Καστοριάς μόνο 1.009 άτομα δήλωσαν ότι η μητρική τους γλώσσα ήταν σλαβική (Κωστόπουλος 2000: 223). Η μεγάλη πλειοψηφία των σλαβόφωνων της περιοχής επέλεξε (ή αναγκάστηκε λόγω του φόβου να επιλέξει) όχι μόνο την ελληνική συνείδηση αλλά και την ελληνική κουλτούρα, μολονότι η αντίθεση τους με τους πρόσφυγες (και, βασικά πλέον, τους απο-

γόνους τους) εξακολουθεί να παράγει ('περίεργες' για κάποιον επισκέπτη της περιοχής) σημασίες (Αλβανός 2000: 316-317).

Επίλογος

Αν και κανείς πλέον δεν μπορεί να υποστηρίξει σοβαρά σήμερα ότι κατά τον Εμφύλιο πόλεμο πολεμούσαν '250 εκ. Σλάβων εναντίον 7 εκ. Ελλήνων'[63] δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την εθνοτική διάσταση του ελληνικού Εμφυλίου καθώς ένα σημαντικό μέρος του αντάρτικου στρατού απαρτιζόταν από Σλαβομακεδόνες.

Η παραπάνω μελέτη προσπάθησε να δείξει πώς οι διακριτές κοινωνικές ομάδες της περιοχής Καστοριάς εντάχθηκαν στη γενικότερη σύγκρουση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου και πώς η διαιρετική τομή ντόπιοι-πρόσφυγες έπαιξε σημαντικό ρόλο στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, ειδικά στα τοπικά συμφραζόμενα της περιοχής της Καστοριάς από όπου και αντλήθηκε μεγάλο μέρος των σλαβόφωνων μαχητών του ΔΣ. Η κοινωνική και πολιτική σύγκρουση του Μεσοπολέμου μεταξύ ντόπιων και προσφύγων σταδιακά εντάθηκε και έγινε ιδιαίτερα βίαιη κατά την περίοδο της Κατοχής κυρίως επειδή πέρα από πολιτικό απέκτησε και εθνικό χρώμα. Η τρομοκρατία εναντίον των σλαβόφωνων κατά την περίοδο μετά την Απελευθέρωση, η οποία βασιζόταν στην επιθυμία της ελληνικής κοινωνίας για έξωση τους από τη χώρα, και η έλλειψη πολιτικών διαύλων μεσολάβησης μεταξύ σλαβόφωνων και ελληνικού κράτους, οδήγησε σημαντική μερίδα τους στη συμμαχία με το ΚΚΕ. Η επαναφορά των μεσοπολεμικών δικτύων πατρωνείας μέσω της παρέμβασης των πρώην Λαϊκών βουλευτών υπέρ τους, επέτρεψε σε άλλη μερίδα τους την επανένταξη στο ελληνικό κράτος.

Σημειώσεις

1. Σε αυτή την εργασία θα χρησιμοποιηθεί ο όρος σλαβόφωνοι αντί του όρου Σλαβομακεδόνες, χρήση του οποίου γίνεται από πολλούς ερευνητές. Ο όρος Σλαβομακεδόνες παραπέμπει σε μια ιδιαίτερη κατηγορία και, συγκεκριμένα, στους σλαβόφωνους που μετά το 1943-44 ταύτισαν την πολιτισμική τους ταυτότητα με μια συγκεκριμένη εθνική και, ταυτοχρόνως, πολιτική ταυτότητα, εκείνη δηλαδή του Σλαβομακεδόνα.

Το παρόν κείμενο αποτελεί μέρος της διδακτορικής μου διατριβής, στην οποία και παρατίθεται ευρύτερη ανάλυση και τεκμηρίωση των απόψεων που παρουσιάζονται εδώ. Είμαι ευγνώμων στη Ρίκη Βαν Μπουσχότεν που έκανε πολύ ουσιαστικές και πολύτιμες παρατηρήσεις σε αυτό το κείμενο, καθώς και στους Πρόδρομο Γιαννά και Βασίλη Γούναρη που είχαν

την καλή διάθεση να διαβάσουν προγενέστερες εκδοχές και να συνεισφέρουν με χρήσιμα σχόλια.

2. Πολλές φορές βέβαια, αν όχι τις περισσότερες, ήταν τα ίδια πρόσωπα που άλλαζαν διαδοχικά ταυτότητες.

3. Όπως χαρακτηριστικά γράφει κάτοικος της Καστοριάς: 'Τα κτήματα των Τούρκων τα πιο πολλά τα δώσανε σε σλαβόφωνους. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν κολλήγοι και χάριν του ελληνικού κράτους γίνανε νοικοκύρηδες', Συνόπουλος (1998: 20). Για τις άθλιες συνθήκες ζωής των κολλήγων, βλ. Καραβίδας 1978: 114-116.

4. Όλα τα 'απαλλοτριωθέντα χωρία' της τότε επαρχίας Καστοριάς αναφέρονται σε δημοσίευμα της εφ. *Καστορία*, 25/10/25.

5. Βλ., για παράδειγμα, εφ. *Καστορία*, 2/11/24, σ. 2, σύμφωνα με την οποία 'ενεκρίθη υπό του γραφείου εποικισμού ο συνεταιρισμός αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών Μπομπκοίου [Σταυροποτάμου] εις όν παρεδόθη και η νομή του ομωνύμου αγροκτήματος. Γίνεται ενέργειαι ομαδικού καταρτισμού και άλλων τοιούτων συνεταιρισμών'. Μέχρι το 1928 είχαν ιδρυθεί 39 συνεταιρισμοί στην επαρχία Καστοριάς (Πελαγίδης 2001: 140, Πετμεζάς 2002: 205-206). Για τη σημασία των συνεταιρισμών ως φορέων ενσωμάτωσης των χωρικών στο εθνικό κράτος, βλ. Καρακασίδου, 2000: 321-322.

6. Βλ. την εξαιρετικά χρήσιμη και ενδιαφέρουσα έκθεση του Ευστάθιου Τομαρά, υπεύθυνου προϊσταμένου της υπηρεσίας εποικισμού της Καστοριάς, εφ. *Καστορία*, 16/1/27. Ο Πελαγίδης, μάλλον υπερβάλλοντας, χαρακτηρίζει την περίοδο 1923-30 ως 'διάστημα πραγματικής οικονομικής απογείωσης' για την περιοχή, τονίζοντας ότι η 'οικονομία από οικιακή μετασχηματίζεται σταδιακά σε επιχειρησιακή' (Πελαγίδης 2001: 140). Γεγονός πάντως είναι ότι, ενώ το 1920 καταναλώθηκαν σε όλη τη Μακεδονία 5.480 τόνοι λιπασμάτων, το 1929 η κατανάλωση ανέβηκε στους 49.100 τόνους (Πελαγίδης 2001: 140). Επίσης, δείκτης της οικονομικής ανάπτυξης κατά τον Μεσοπόλεμο (αλλά και των δυσκολιών που επέφερε η πληθυσμιακή πύκνωση) είναι η εκρηκτική αύξηση του πληθυσμού της επαρχίας (τότε) Καστοριάς από 56.596 άτομα το 1928 σε 68.237 άτομα το 1940 (Χουλιαράκης 1973: 31).

7. Βλ. ενδεικτικά, δημοσιεύματα της εφ. *Καστορία*, 7/8/27, 7/9/30 , 6/3/32, 14/9/30, 14/8/32.

8. Η πλειοψηφία των Καστοριανών (ειδικά των γουνεμπόρων) ήταν κατά τον Μεσοπόλεμο Φιλελεύθεροι, βλ. *Καστορία*, 9/10/32 καθώς και 2/8/20, όπου αναφέρεται η μαρτυρία γουνεμπόρου, ο οποίος έγινε βενιζελικός μετά τη συνθήκη των Σεβρών, γιατί '... που θα φτάσει η βιομηχανία των γουναρικών!', γεγονός που υποδεικνύει τη ταύτιση συμφερόντων της αστικής τάξης της Καστοριάς με τον εκπρόσωπο του ελληνικού αλυτρωτισμού Βενιζέλο.

9. Για αυτό το θέμα, βλ. το πολύ κατατοπιστικό για την κατάσταση άρθρο του δικηγόρου Ν. Αλεξιάδη στην εφ. *Καστορία*, 10/2/24 με τίτλο 'Αι άτακται αγοραπωλησίαι εις τας νέας χώρας, ολόκληρος κόσμος αδικούμενος καταστρέφεται, πλήρης εξιστόρησις των πραγμάτων ως εγένοντο'. Στο άρθρο τονίζεται ότι πολλοί οικογενειάρχες έδωσαν όλη τους την περιουσία για να αγοράσουν γη μουσουλμάνων και, μάλιστα, έκαναν και επενδύσεις γι' αυτή τη γη και τώρα, λόγω του ερχομού των προσφύγων, όλοι αυτοί οι άνθρωποι καταστρέφονται. Βλ. και Καραβίδας (1978: 311-318), Πελαγίδης (1994: 123, 187-188).

10. Εφ. *Καστορία*, σ. 1, 18/4/26. Ενδεικτικά αναφέρω το επεισόδιο στο χωριό Λίτσιστα (Πολυκάρπη) όταν, τον Απρίλιο του 1927, η προσφυγική ομάδα του χωριού 'προσπάθησε να καταλάβει κτήμα γηγενούς που προερχόταν από ανώμαλη δικαιοπραξία. Αυτό ερέθισε τους γηγενείς, ακολούθησαν επεισόδια χωρίς όμως αιματηρά αποτελέσματα', εφ. *Καστορία*, σ. 3, 24/4/27.

11. Ο Φεσσόπουλος στην έκθεσή του σημείωνε ότι μέχρι και το 1936 είχε προχωρήσει μόνο το 8% της οριστικής διανομής των γαιών στη βόρειο Ελλάδα (Σκορδύλης 1994: 68-69). Βλ. ακόμη, προεκλογικό φύλλο της βενιζελικής εφημερίδας *Καστορία* 19/8/28, σ. 1, όπου φαίνεται ξεκάθαρα πώς το ζήτημα της οριστικής διανομής μετατρέπεται σε σημαντικό πολιτικό διακύβευμα: 'μόνο ο Βενιζέλος μπορεί να φέρει την οριστική διανομή των γαιών όπως με το δυνατό του χέρι αποφάσισε τη διανομή των γαιών στους καλλιεργητές'. Για το ίδιο άλυτο πάντοτε θέμα και τις ίδιες ακριβώς υποσχέσεις, βλ. το επίσης προεκλογικό φύλλο της ίδιας εφημερίδας τέσσερα χρόνια αργότερα (9/10/32). Πιθανότατα ο εκλογικός καταποντισμός των Φιλελευθέρων το 1932 και το 1933 στην περιοχή να οφείλεται και στην απραγματοποίητη υπόσχεση του 1928.

12. Μια άλλη σημαντική πηγή διενέξεων ήταν η απόδοση στους πρόσφυγες γης η οποία άνηκε σε συγγενείς ντόπιων που είχαν μεταναστεύσει στη Βουλγαρία κατά τη διάρκεια της εθελοντικής ανταλλαγής πληθυσμών που προέβλεπε η συνθήκη του Νεϊγύ. Οι συγγενείς τους διεκδικούσαν τη γη αυτή ως ιδιοκτησία τους και δεν δέχονταν να δοθεί σε πρόσφυγες (Κολιόπουλος 1995α: 24, Αλβανός 2000: 296). Λόγο παραπόνων και δυσαρέσκειας για τους ντόπιους αποτέλεσε επίσης και η σημαντική βοήθεια σε λιπάσματα, καλλιεργητικά εργαλεία, οικίες, ζώα και άλλα εφόδια που έπαιρναν οι πρόσφυγες (Πετμεζάς 2002: 206).

13. Βλ. άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο 'Η λαϊκή διαίσθησις', εφ. *Έλεγχος*, σ. 1, 8/10/26. Επίσης για τη σύνδεση των αιτημάτων για γη με το πελατειακό σύστημα, πρβ. Καρακασίδου 2000: 2 95-298.

14. Εφ. *Καστορία*, σ. 1, 2/9/28.

15. Πέρα από το ζήτημα της γης υπήρχαν και άλλοι σημαντικοί λόγοι για την ένταξη στο πελατειακό σύστημα: το θέμα της φορολογίας της γεωργικής παραγωγής, οι διορισμοί στο δημόσιο, οι πολεμικές αποζημιώσεις (για τις ζημιές που δημιούργησαν στους χωρικούς οι σύμμαχοι αλλά και οι αντίπαλοι κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) που άρχισαν να δίνονται στα τέλη της δεκαετίας του 1920, οι άδειες υλοτομίας και οπλοφορίας, η αναστολή της φυλάκισης για χρέη προς το δημόσιο, η προστασία από τις υπερβασίες των χωροφυλάκων, το ζήτημα του παλαιού ημερολογίου καθώς και πιο κλασικού τύπου αιτήματα, όπως το φτιάξιμο του δρόμου και του γεφυριού για να μπορεί να πηγαίνει ο χωρικός να πουλήσει την παραγωγή του στο παζάρι, κ.λπ.

16. Κατά μία άλλη άποψη, η πλειονότητα των σλαβόφωνων είχε γνήσια ελληνική συνείδηση (Κωφός 2000: 159, Πελαγίδης 2001: 144). Είναι εξαιρετικά δύσκολο να είμαστε σίγουροι για το τι σκεφτόταν σχετικά με τον εθνικό προσανατολισμό του ο μέσος σλαβόφωνος του Μεσοπολέμου. Υπάρχουν πάντως πολλές ενδείξεις ότι η πλειοψηφία των σλαβόφωνων δεν είχαν ξεκάθαρη εθνική συνείδηση και, αν αυτή υπήρχε, σχετιζόταν με την αξία διαπραγμάτευσής της. Πάνω σε αυτό, βλ. Γούναρης 1993: 189-202, Σκορδύλης 1994: 55, 70, Κολιόπουλος 1995α: 14-18, Κάραμποτ 1997: 241, Ντάνφορθ 1999: 67-76, Αλβανός 2000, Κωστόπουλος 2000: 106-107.

17. Στις εκλογές του 1932, για παράδειγμα, στο εκλογικό τμήμα της Βασιλειάδας (ψήφιζαν και οι επίσης ντόπιοι κάτοικοι χωριών Βέργα, Μελισσότοπος και Σταυροπόταμος) οι Λαϊκοί πήραν 171 ψήφους έναντι 58 των Φιλελευθέρων (στο χωριό είχαν έρθει, το 1926, 112 πρόσφυγες που σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες από το χωριό ήταν φανατικά Βενιζελικοί). Όταν ρώτησα πρώην κομιτατζή της Βασιλειάδας (γεννημένο το 1912) πώς ψήφιζε Λαϊκό Κόμμα αφού οι άντρες του Βάρδα είχαν σκοτώσει τη μητέρα του, μου απάντησε ότι ο Βάρδας δεν

είχε σχέση με τη σφαγή στη Βασιλειάδα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα λήθης (ή, τουλάχιστον, προφασιζόμενης λήθης), απαραίτητης για την παραγωγή πολιτικής ταυτότητας.

18. Τα ποσοστά που έπαιρναν οι πολιτικές οργανώσεις που εξέφραζαν το ΚΚ σε όλη την Ελλάδα ήταν ανά εκλογική αναμέτρηση τα εξής (σε παρένθεση το ποσοστό που έπαιρναν στην εκλογική περιφέρεια Καστοριάς): 1926: 4,38% (2,15%), 1928: 2,35% (1,28%), 1932: 4,97% (5,09%), 1933: 6,01% (2,24%), 1935: 9,57% (4,77%), 1936: 5,76% (9,53%). Βλ. Νικολακόπουλος, Γεωργαντίδης (1979) καθώς και τις αντίστοιχες στατιστικές των βουλευτικών εκλογών.

19. Το ότι στην περιοχή η εθνική ταυτότητα υπήρχε στον βαθμό που αυτή είχε ανταλλακτική αξία, έχει υποστηρίξει ο Βασίλης Γούναρης (1990: 315 και 1997: 47), όταν αναφερόμενος στις εκ πρώτης όψεως εθνικοθρησκευτικές παρατάξεις Πατριαρχικών-Εξαρχικών κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, τόνισε ότι έμοιαζαν περισσότερο με πολιτικά κόμματα παρά με εθνοτικές παρατάξεις. Την ίδια άποψη υποστήριξε και ο Κωστόπουλος, (Κωστόπουλος, Εμπειρίκος, Λιθοξόου 1992: 14) και ο Μιχαηλίδης (2003: 237), σημειώνοντας ότι 'οι ονομασίες Πατριαρχικός και Εξαρχικός δεν σήμαιναν κατ' ανάγκην Ελληνόφρων και Βουλγαρόφρων αντίστοιχα'.

20. Πρβ. Καραβίδας (1978: 307-308).

21. Ακόμη και αυτές οι ακρότητες φαίνεται ότι εντάσσονταν στο πλαίσιο της σύγκρουσης ανάμεσα στη νέα και στην παλαιά Ελλάδα, σε μια εποχή όπου πάγιο αίτημα όλων των ντόπιων κατοίκων ήταν να διορίζονται ντόπιοι δημόσιοι υπάλληλοι και όχι ξένοι. Οι νοτιοελλαδίτες χωροφύλακες ή δημόσιοι υπάλληλοι συχνά αποκαλούσαν 'Βούλγαρους' όχι μόνο τους σλαβόφωνους αλλά και τους ντόπιους ελληνόφωνους. Αντίστοιχα, πολλές φορές, οι ντόπιοι ελληνόφωνοι (πολιτευτές ή μη) εκφράζονταν αρνητικά για το κράτος της Αθήνας, το οποίο σύμφωνα με αυτούς έστελνε τους χειρότερους υπαλλήλους στην περιφέρεια, βλ. Βάρδα (1993), Κάραμποτ (1997: 243). Είναι επίσης ενδιαφέρον να αναφερθεί, σχετικά με την πολιτική ανοχής του κράτους απέναντι στη γλώσσα, ότι στις δίκες των σλαβόφωνων που αγνοούσαν εντελώς τα ελληνικά παρίστατο μεταφραστής, βλ. εφ. *Καστορία*, 22/5/27, σ. 4. Τελικά αυτό που διατυπώνεται ως 'αδράνεια' και ως 'έλλειψη συγκεκριμένης πολιτικής αφομοίωσης' του ελληνικού κράτους απέναντι στον σλαβόφωνο πληθυσμό του εκείνη την περίοδο (Βάρδα 1993), μεταφραζόταν πρακτικά σε ανοχή της διαφορετικότητας για τους σλαβόφωνους χωρικούς.

22. Αυτή η πολιτική καταστολής δεν ήταν άσχετη με την ανασφάλεια του ελληνικού κράτους λόγω της αναταραχής στο ευρύτερο διεθνές ευρωπαϊκό σκηνικό, του αναθεωρητισμού της Βουλγαρίας και, κυρίως, του μειωμένου ρόλου που έπαιζε πλέον στο διεθνές σκηνικό η Κοινωνία των Εθνών. Για την κρατική πολιτική απαγόρευσης της σλαβοφωνίας, βλ. Kofos (1964: 50), Κάραμποτ 1(997: 264-268), Κωστόπουλος (2000: 162-180), Διβάνη (1995: 116), Karakasidou (1997: 162).

23. Οι αυτομολίες ή οι εύκολοι αφοπλισμοί των απρόθυμων για σύγκρουση με τον ΕΛΑΣ χωροφυλάκων γενικεύτηκαν σε όλη την Ελλάδα από το φθινόπωρο του 1942 και μετά, βλ. Μαζάουερ (1994: 60-161). Η έλλειψη εμπιστοσύνης των δυνάμεων κατοχής απέναντι στην ελληνική χωροφυλακή περιγράφεται και από τον Κάλτσεφ κατά την απολογία του: 'Στο τέλος του 1942 οι Γερμανοί οργάνωσαν τις εκατονταρχίες των χωροφυλάκων για να καταδιώξουν τους αντάρτες. Μια τέτοια εκατονταρχία στη Φλώρινα με επικεφαλής Γερμανό αντί να καταδιώξει τους αντάρτες, οι πιο πολλοί από τους άνδρες κατέφυγαν στο βουνό και ως εκ τούτου οι Γερμανοί απέκλεισαν στην ελληνική αστυνομία να ασκεί εξουσία στα μέρη αυτά εφ. *Μακεδονία*, 18/5/48.

24. Γρηγορίου 1947: 35. Το πιθανότερο είναι να ισχύει αυτό που υποστηρίζει ο Γεωργίου

και να μην υπήρχε η επίσημη άδεια της ιταλικής κυβέρνησης για το κομιτάτο, καθώς τα γεγονότα έτρεξαν πολύ γρήγορα και οι ανασφαλείς Ιταλοί χρειάζονταν άμεσα συμμάχους που να μπορούν να εμπιστευθούν. Άλλωστε, όπως αναφέρει ο Γρηγορίου (1947: 40), ο ιταλός διοικητής Κορυτσάς στη διοίκηση της οποίας υπαγόταν η Καστοριά στρατιωτικά, όταν έμαθε τον εξοπλισμό: 'έπνεε μένεα κατά του Ραβάλι δια τας πρωτοβουλίας του'. Εξοπλισμός σλαβόφωνων χωριών είχε ξεκινήσει ήδη από τον Φεβρουάριο καθαρά με ιταλική πρωτοβουλία (Κωστόπουλος 2003: 42). Πρέπει να σημειωθεί ότι οι Ιταλοί βρίσκονταν σε οξύ ανταγωνισμό με τους Βούλγαρους για την ηγεμονία στην περιοχή (Αλβανός 2001, Κωστόπουλος 2003: 42).

25. Αντωνίου (1950: 105), Ζαφειρόπουλος (1948: 19), Παπακυριακόπουλος (1946: 41-43), Γρηγορίου (1947: 35).

26. Γρηγορίου (1947: 36), ο οποίος βεβαιώνει ότι οι ελληνικές υπηρεσίες καταργήθηκαν εντελώς και οι συλλήψεις έφτασαν τις 600.

27. Σύμφωνα με τον Παπακυριακόπουλο (1946: 48), δόθηκαν 1.800 περίπου βουλγαρικές ταυτότητες στην περιοχή της Καστοριάς. Τόσοι υπολογίζονταν ότι ήταν και οι κομιτατζήδες της περιοχής. Ο Κολιόπουλος (1995α: 63) κάνει λόγο για 1.500.

28. Ένας από τους λόγους για τους οποίους οπλίστηκαν οι σλαβόφωνοι το 1943 ήταν για να υπερασπιστούν τα χωριά τους από τους έλληνες αντάρτες που τους θύμιζαν τους Μακεδονομάχους του Μακεδονικού Αγώνα (Boeschoten 1999). Αυτός ο λόγος, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, είχε μεγάλη απήχηση, ειδικά στη Βασιλειάδα που είχε γίνει και η μεγάλη σφαγή το 1905. Το γεγονός είχε περάσει, όπως είδαμε, στη λήθη κατά τον Μεσοπόλεμο για να διευκολυνθεί η ταύτιση των ντόπιων με τους μακεδονομάχους βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος. Στην Κατοχή σημειώθηκε ανάσυρση της ξεχασμένης μνήμης (της σφαγής του 1905), η οποία τοποθετήθηκε στα νέα συμφραζόμενα της Κατοχής, συνδυάστηκε με τη πρόσφατη καταπίεση της περιόδου Μεταξά και τη συνεπακόλουθη δυσαρέσκεια απέναντι στο ελληνικό κράτος και (μαζί, βέβαια, και με άλλους παράγοντες) κινητοποίησε την πλειοψηφία των σλαβόφωνων κατοίκων του χωριού υπέρ του κομιτάτου. Για τη λειτουργία της μνήμης σε διαφορετικά πολιτικά πλαίσια και τη συνεπακόλουθη συγκρότηση πολιτικής συμπεριφοράς βλ. Μαραντζίδης (2001: 147), Θανοπούλου (1999: 218). Για τους λόγους που οπλίστηκαν οι σλαβόφωνοι (Αλβανός 2000: 300- 304, Κωστόπουλος 2003) και για τις λεηλασίες των κομιτατζήδων και τα δεινά των Ελλήνων και ειδικά των προσφύγων, βλ. Συνόπουλος (1998: 108-109) και Αλβανός (2000: 303-304, 2001).

29. Αξίζει να σημειωθεί η διανομή προκηρύξεων από άντρες του Γκότσε, στις οποίες καλούνται οι σλαβόφωνοι να αγωνιστούν για να διώξουν τους έλληνες πρόσφυγες από τη Μακεδονία: 'τι ζητούν τα σκυλιά οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Να φύγουν στην Τραπεζούντα γιατί θα τους πετσοκόψουμε... Δεν μπορούν να μας πάρουν το τόπο μας', Ζαφειρόπουλος (1948: 87). Για τη σύγκρουση Γκότσε-ΕΑΜ βλ Κολιόπουλος (1995α: 173-184) και Λυμπεράτος (1998).

30. Αναφέρω ενδεικτικά τη μαρτυρία του Μ. Σ.: 'Κανένας κομμουνιστής δεν υπήρχε. Ούτε τώρα υπάρχει. Εμείς ήμασταν όλοι Βασιλικοί, οι πρόσφυγες ήταν όλοι Βενιζελικοί.... Μετά δεν γίναμε κομμουνιστές. Από φόβο γενήκαμε...'.

31. *Φωνή της Καστοριάς*, 1/6/47 και 18/4/48.

32. Δύο φορές, στα μέσα του 1948, ο στρατός ανάγκασε σλαβόφωνες οικογένειες (ηλικιωμένους και γυναικόπαιδα δηλαδή, αφού οι άντρες είχαν ήδη επιστρατευτεί) να φύγουν από τα χωριά τους και να καταφύγουν στις περιοχές των ανταρτών ή πέρα από τα ελληνικά σύνορα και τις δύο φορές γύρισαν πίσω. Βλ., υπόμνημα προς το Γενικό Επιτελείο Στρατού, του

Φίλιππου Δραγούμη με τίτλο *Περί των παραμεθορίων βουλγαροφώνων πληθυσμών*, με ημερομηνία 12 Νοεμβρίου 1948, σ. 18, ΑΦΔ/104/161. Αποσπάσματα αυτής της έκθεσης υπάρχουν στο Λιθοξόου (1996).

33. Βλ. δακτυλογραφημένη έκθεση του νομάρχη Καστοριάς με ημερομηνία 8/5/47, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη (στο εξής ΑΦΔ) 88/152, στην οποία παραπονείται προς το υπουργείο Εσωτερικών ότι τον Απρίλιο του 1947 εκκενώθηκε το βόρειο τμήμα του νομού Καστοριάς από τον στρατό για λόγους τακτικής, αλλά δεν είχε ειδοποιηθεί κανένας και έτσι όλοι οι εθνικόφρονες των χωριών αυτών κατέφυγαν αμέσως στην Καστοριά και 'δεν πρόλαβαν να πάρουνε τίποτα, ούτε τα ζώα τους, ούτε τίποτα'. Διαμαρτύρεται ότι έπρεπε να είχε ενημερωθεί η νομαρχία για να οργανώσει τη μεταφορά της κινητής περιουσίας τους. Επίσης βλ. Κολιόπουλος (1995β: 188), όπου αναφέρει ότι 12.000 χωρικοί είχαν καταφύγει στην Καστοριά και στο Άργος Ορεστικό τον Δεκέμβριο του 1947.

34. Πρόβλημα να μπουν στις πόλεις δεν είχαν μόνο οι σλαβόφωνοι αλλά και οι λίγοι χαρακτηρισμένοι ως κομμουνιστές πρόσφυγες και ντόπιοι ελληνόφωνοι. Χαρακτηριστική η μαρτυρία του Μ. Ν. που μου περιέγραψε πως έπρεπε να 'βάλουν μέσο' ένα γνωστό τους χωροφύλακα για να δοθεί άδεια στον θεωρούμενο ως κομμουνιστή ξάδερφό του να έρθει από την Κορομηλιά στην Καστοριά το 1947. Επίσης χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ηλικιωμένου την εποχή εκείνη από τη Λεύκη Καστοριάς που είχε σοβαρό πρόβλημα υγείας αλλά δεν τον άφηναν να πάει στην πόλη. Τότε εκείνος κατέφυγε στους αντάρτες, με τη βοήθεια των οποίων μετέβη στα Σκόπια, όπου και έκανε εγχείρηση (προφορική μαρτυρία του γιου του).

35. *Εξόρμηση*, αρ. 15, 1 Γενάρη 1948, σ. 5 άρθρο με τίτλο 'Η ζωή στα σλαυομακεδόνικα χωριά'.

36. Σε άρθρο με τίτλο 'Οι Σλαβομακεδόνες καταχτούν τη λευτεριά τους' *Εξόρμηση*, αρ. 31, 1 Αυγούστου 1948, σ. 7. Βλ. επίσης, εφ. *Μαχήτρια*, αρ. 8, 10-2-49 όπου αναφέρει ότι στη μάχη της Νάουσας, όταν μπήκαν οι αντάρτες μέσα στη πόλη, τους είπε μια γιαγιά 'Αχ λε λε. Θα μιλήσω και γω τώρα τη γλώσσα μου. Τώρα ήρθε η λευτεριά και για μας'. Στο ίδιο φύλλο αναφέρεται ότι λειτουργούσαν στο βουνό 21 σλαβομακεδονικά σχολεία, με 52 δασκάλους και 1400 μαθητές. Επίσης στο Διάγγελμα της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης προς τον ελληνικό λαό, τονιζόταν '(η) αναγνώριση πλέριας ισοτιμίας στις εθνικές μειονότητες και του δικαιώματος της ελεύθερης εθνικής τους ανάπτυξης' (*Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τόμος 6ος, σελ. 455 - 457).

37. *Εξόρμηση*, αρ. 17, 1 Φλεβάρη 1948, σ. 4. Επίσης, Βαϊνάς (1948).

38. *Εξόρμηση*, αρ. 31, 1 Αυγούστου 1948, σ. 6.

39. 'Μερικές παρατηρήσεις πάνω στο άρθρο του Π. Βαϊνά', τ. 12, Δεκέμβρης 1948, στο *Δημοκρατικός Στρατός*, φωτογραφική αναπαραγωγή από τα πρωτότυπα τεύχη του περιοδικού *Δημοκρατικός Στρατός*, τόμος Α, *Ριζοσπάστης*, Αθήνα 1996, σελ. 528-529. Σε αυτό το άρθρο φαίνεται ότι ο Ζαχαριάδης εγκαινίαζε τη νέα του γραμμή για την ανάγκη 'ανεξάρτητης κρατικής υπόστασης του μακεδονικού λαού'. Βλ. και Kofos (1989: 21), Τσίτας (1992: 250).

40. Ενδεικτικά (για τους χαρακτηρισμούς των σλαβόφωνων από τον Ηλιάδη) τα φύλλα της εφημερίδας *Φωνή της Καστοριάς* 15/6/47, 6/6/48, 22/8/48. Για την εισήγηση του στη Βουλή τα φύλλα 1/6/47 και 8/6/47. Πρβ. Kofos (1964: 174).

41. *Φωνή της Καστοριάς*, 1/6/47 και 18/4/48.

42. Τέτοιο αίτημα δεν διατυπώθηκε τελικά (από ό,τι φαίνεται) στο συνέδριο της ειρήνης, κάτι που δεν πρέπει να είναι άσχετο με το γεγονός ότι αντιπρόσωπος της Ελλάδας στο συγκεκριμένο συνέδριο ήταν ο Φίλιππος Δραγούμης, ως υφυπουργός Εξωτερικών και εκφρα-

στής μιας διαφορετικής άποψης για την πολιτική που έπρεπε να ακολουθηθεί απέναντι στους σλαβόφωνους.

43. Για τις διώξεις εναντίον των σλαβόφωνων μετά τη Βάρκιζα, βλ. *Η τρομοκρατία μετά τη Βάρκιζα. 1945-1947. Έτσι άρχισε ο Εμφύλιος*, Το Υπόμνημα του ΔΣΕ στον ΟΗΕ, Μάρτιος 1947, ανατ. Αθήνα 1987. Επίσης Kofos (1964: 147-148) και Κωστόπουλος (2000: 199-200).

44. *Φωνή της Καστοριάς*, 28/4/46.

45. Οι πιο πολλοί πρόσφυγες της περιοχής υποστήριζαν κατά την κατοχή τον ΕΛΑΣ ως πατριωτική και αντιστασιακή οργάνωση. Η υποστήριξη όμως των σλαβόφωνων από τον ΕΛΑΣ, κυρίως κατά την περίοδο της Εαμοκρατίας, στάθηκε αποφασιστική για τη μεταστροφή τους (Αλβανός 2000). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κ. Α. από τα Στενά της Καστοριάς "είπανε στους πρόσφυγες: 'ή εσείς θα τους σφάξετε ή αυτοί θα σφάξουν εσάς' και έτσι πήγανε όλοι με τον βασιλιά".

46. Η εκστρατεία για να αποδειχτεί ότι το ΚΚΕ θα έκανε σημαντικές παραχωρήσεις στη Βουλγαρία ή στη Γιουγκοσλαβία σχετικά με εδάφη της ελληνικής Μακεδονίας, είχε ξεκινήσει ήδη από το 1944, με το πλαστό όπως αποδείχθηκε έγγραφο της συνθήκης του Πετριτσίου, βλ. Kofos (1964: 134-135) και Φλάισερ (1995: 90-91,139- 140).

47. *Φωνή της Καστοριάς*, 8/6/47. Οι πρόσφυγες προφανώς ήθελαν να εκκαθαριστεί η περιοχή τους από τους ντόπιους, σύμφωνα με την αρχή του εθνικισμού για εθνικά καθαρά κράτη η οποία κυριάρχησε στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο και ειδικά κατά την περίοδο Μεταξά. Για τους πρόσφυγες η εκδίωξη των σλαβόφωνων ήταν κάτι το φυσιολογικό, το οποίο αφού συνέβη σε αυτούς 24 χρόνια νωρίτερα, θα μπορούσε να συμβεί και στους σλαβόφωνους (Αλβανός 2000: 307-309).

48. Πρβ. Βόγλης (2002), όπου και τονίζεται ότι λόγω της γερμανικής κατοχικής πολιτικής η ελληνική κοινωνία μπορούσε να ανεχτεί υψηλότερα επίπεδα βίας μεταπολεμικά. Επίσης, Κολιόπουλος (1995β: 91-94).

49. ΑΦΔ 68/28.

50. 'Περί της στάσεως των σλαυοφώνων και βλαχοφώνων της βορείου Ελλάδος κατά την περίοδον της κατοχής', 27/2/45. Ο Κώστας Σαμαράς υπογράφει την αναφορά του η οποία απευθύνεται στον 'αξιότιμον κ. Δραγούμη', ως τμηματάρχης Ι.Κ.Α. Θεσσαλονίκης, ΑΦΔ 68.1/ 11.

51. Αυτά τα έγραψε ο Δραγούμης τον Μάιο του 1948 (*Φως* Θεσσαλονίκης, 16 έως 27 Μαίου 1948) και τα αναδημοσίευσε στο βιβλίο του που εκδόθηκε το 1949, (Δραγούμης 1949: 67-68).

52. *Ορεστιάς* Καστοριάς 14/3/47.

53. Φίλιππος Δραγούμης, 1949: 35 και *Καθημερινή* 3/5/47.

54. Δραγούμης (1949: 71, δημοσίευμα στην εφ. *Το Βήμα* 30/10/48). Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γράμμα του σλαβόφωνης καταγωγής τότε δήμαρχου Καστοριάς Σαράντη Τσεμάνη προς τον Δραγούμη, όπου αναφερόμενος στον Ηλιάδη μεταξύ άλλων λέει: 'πρέπει να μπει στη θέσι του ίνα παύση η ανήθικος και αντεθνική δημοκοπία καθώς και η άνανδρος και χαμερπής πολεμική του προκαλεί σκοπίμως διχόνοια και εχθροπάθεια ενώ ξέρει ότι δεν είμεθα καν κυρίαρχον κράτος'. ΑΦΔ 88/143.

55. ΑΦΔ 104/160, έκθεση με τίτλο 'Περί των παραμεθορίων βουλγαροφώνων πληθυσμών', σ. 2.

56. Εφ. *Εμπρός* 24/1/1946.

57. Το άρθρο του αναδημοσιεύει η *Ορεστιάς* 14/3/47. Στο ίδιο άρθρο ο Νταλίπης αναφέρει

ότι η σλαβομακεδονική μειονότητα είναι κατασκεύασμα του ΚΚΕ, ώστε να μπορέσουν να αρπάξουν την ελληνική Μακεδονία οι βόρειοι γείτονες.

58. *Ορεστιάς* 16/3/47. Στο ίδιο φύλλο η εφημερίδα τονίζει ότι η μειονότητα είναι κατασκεύασμα του ΚΚΕ, κάτι που δεν μπορούν να δουν οι 'επιπόλαιοι Έλληνες πατριδοκάπηλοι', που ουσιαστικά εξυπηρετούν με την τακτική τους το ΚΚΕ και όχι την Ελλάδα.

59. *Ορεστιάς* 9/3/47.

60. Ενδεικτικά αναφέρω τη μαρτυρία του πρώην αντάρτη του ΔΣΕ, Κ.Σ. από το Μοσχοχώρι (Βαμπέλι) Καστοριάς, ο οποίος συνελήφθη στο τέλος του Εμφυλίου και στο δικαστήριο μεσολάβησε σώζοντάς τον ο πρώην δήμαρχος Καστοριάς Σαράντης Τσεμάνης, ελληνόφρων σλαβόφωνος του κλίματος του Στέφανου Δραγούμη. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κ.Σ. ο Τσεμάνης 'γλύτωσε από τη θανατική καταδίκη πολλούς από τους δικούς μας ανθρώπους'. Βλ. επίσης ενδιαφέρον χειρόγραφο γράμμα 12 πρόεδρων κοινοτήτων (όλες αμιγώς ντόπιες) προς τον Δραγούμη, με ημερομηνία 8/4/48, που τον ευχαριστούν για όσα έκανε γι' αυτούς και τονίζουν: 'Επειδή δεν έχουμε άλλο προστάτη και άνθρωπο που αντιλαμβάνεται τις ανάγκες μας εκτός από εσάς τον ανέκαθεν προστάτη μας, σας παρακαλούμε να έρθετε να σας δούμε' ΑΦΔ 88.2/211. Πρόκειται, όπως ήδη ανέφερα, για επαναφορά των μεσοπολεμικών δικτύων πατρωνείας σε πολύ δύσκολες εποχές.

61. Πολλές από τις αφαιρέσεις ιθαγένειας των πολιτικών προσφύγων λόγω του εμφυλίου, που έγιναν την περίοδο 1948-63, αφορούσαν Σλαβομακεδόνες, το ίδιο όπως και η κατάσχεση μέρους ή όλου των περιουσιών τους, οι οποίες αποδόθηκαν κυρίως σε 'εθνικόφρονες' πρόσφυγες ή γκρεκομάνους, βλ. Αλβανός (2000: 317-318), Κωστόπουλος (2000: 219). Σύμφωνα με τον Κωφό, (Kofos 1964:186) οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του κυβερνητικού στρατού είχαν ως αποτέλεσμα τη φυγή 35.000 'Σλαβομακεδόνων' στη Γιουγκοσλαβία. Οι πιο πολλοί από αυτούς τους σλαβόφωνους δεν επέστρεψαν ποτέ στην Ελλάδα γιατί αποκλείστηκαν από τη σχετική ρύθμιση του 1982 ως 'μη Έλληνες το γένος' (Κωστόπουλος 2000: 298- 299).

62. Γι' αυτή τη στρατηγική της 'σιωπής', βλ. και Κωστόπουλος (2000: 290), καθώς και Karakasidou (1993).

63. *Φωνή της Καστοριάς*, 22/6/47, βλ. και εφ. *Ορεστιάς* 19/9/48, όπου σε άρθρο με τίτλο 'Ο τρίτος παγκόσμιος πόλεμος' αναφέρει ότι ο τρίτος παγκόσμιος πόλεμος άρχισε και μια φούχτα Έλληνες πολεμούν εναντίον των σλάβων όλου του κόσμου.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Αλβανός, Ρ. (2000). 'Σλαβόφωνοι Ντόπιοι και Πόντιοι Πρόσφυγες. Η Μνήμη και η Εμπειρία της Δεκαετίας του 40 σε Δύο Χωριά της Περιοχής Καστοριάς'. *Τα Ιστορικά* 33: 289-318.

Αλβανός, Ρ. (2001). Οι Απαρχές του Εμφυλίου Πολέμου στην Περιοχή Καστοριάς. Ανακοίνωση στο Συνέδριο *Τοπικές Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου*. Τσοτύλι.

Αλβανός, Ρ. (2003). Όψεις της Εθνοτικής Διάστασης της Μνήμης και της Εμπειρίας του Παιδομαζώματος. Ανακοίνωση στο Συνέδριο *Έλληνες Πολιτικοί Πρόσφυγες στις Ανατολικές Χώρες*. Μονοδένδρι Ζαγορίου.

Αντωνίου, Κ. Σ. (1950). *Η Σλαυική και Κομμουνιστική Επιβουλή και η Αντίστασις των Μακεδόνων*. Θεσσαλονίκη.

Βαϊνάς, Π. (1996). 'Ο Δημοκρατικός Στρατός και οι Σλαβομακεδόνες'. 10/10/1948. *Δημοκρατικός Στρατός* Φωτογραφική Αναπαραγωγή από τα Πρωτότυπα Τεύχη του Περιοδικού *Δημοκρατικός Στρατός*. *Ριζοσπάστης*, Τόμος Α: 408-411.

Βάρδα, Χρ. (1993). ΄Όψεις της Πολιτικής Αφομοίωσης στη Δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο'. *Τα Ιστορικά* 10/18-19: 151-170.

Βόγλης, Π. (2002). Η Βία ως Πλέγμα Πρακτικών. Μερικές Σκέψεις πάνω στη Βία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Ανακοίνωση στην Ημερίδα *Εμφύλια Βία*. Βόλος.

Carabott, P. (1997). The Slavo-Macedonian Minority of Inter-war Greece'. Ourselves and Others. Σε P. Mackridge και E. Yannakakis (επιμ.) *The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity Since 1912*. Oxford: Berg.

Γεωργαντίδης, Χ. Ν., Νικολακόπουλος, Η. (1979). 'Η Εξέλιξη της Εκλογικής Δύναμης του ΚΚΕ Μεταξύ των Δύο Πολέμων'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 36-37: 448-468.

Γούναρης, Β. (1993). Εθνοτικές Ομάδες και Κομματικές Παρατάξεις στη Μακεδονία των Βαλκανικών Πολέμων. Σε *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910- 1914*. Αθήνα.

Γούναρης, Β. (1997). Ανακυκλώνοντας τις Παραδόσεις. Σε Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης, Γ. Αγγελόπουλος (επιμ.) *Ταυτότητες στη Μακεδονία*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Γούναρης, Β. (1990). 'Βουλευτές και Καπετάνιοι: Πελατειακές Σχέσεις στη Μεσοπολεμική Μακεδονία'. *Ελληνικά* 41: 313-335.

Γούναρης, Β. (2002). *Εγνωσμένων Κοινωνικών Φρονημάτων. Κοινωνικές και Άλλες Όψεις του Αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Γρηγορίου, Ε. (1947). *Το Βουλγαρικόν Όργιον Αίματος εις την Δυτικήν Μακεδονίαν (1941-1944)*. Αθήνα: Πυρσός.

Διβάνη, Λ. (1995). *Ελλάδα και Μειονότητες. Το Σύστημα της Διεθνούς Προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*. Αθήνα: Νεφέλη.

ΔΣΕ (1987). *Η Τρομοκρατία Μετά τη Βάρκιζα. 1945-1947. Έτσι Άρχισε ο Εμφύλιος*. Το Υπόμνημα του ΔΣΕ στον ΟΗΕ. Μάρτιος 1947. Ανατύπωση. Αθήνα.

Δραγούμης, Φ. (1949). *Προσοχήν στη Βόρεια Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη.

Ζαφειρόπουλος, Δ. (1948). *Το ΚΚΕ και η Μακεδονία*. Αθήνα.

Haidia, El. (2000). The Punishment of Collaborators in Northern Greece, 1945-1946. Σε Mark Mazower (ed.) *After the War Was Over. Reconstructing the Family, Nation and State in Greece, 1943-1960*. Princeton University Press.

Θανοπούλου, Μ. (1999). Η Συλλογική Μνήμη ως Στοιχείο της Πολιτιστικής Ταυτότητας. Η Περίπτωση μιας Αγροτικής Κοινότητας. Σε Χρ. Κωνσταντοπούλου κ.ά. (επιμ.) *Εμείς και οι Άλλοι: Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Karakasidou, A. (1993). 'Politicising Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia'. *Journal of Modern Greek Studies* 11.1: 1-28.

Kirjazovski, R. (1994). 'The Situation of the Macedonian Minority in Greece After the Second World War'. *Macedonian Review* 24.1: 52-62.

Kitroeff, Al. (1993). The Greek Peasantry: From Dictatorship to Occupation. Σε Robin Higham και Thanos Veremis (επιμ.) *Aspects of Greece 1936-1940. The Metaxas Dictatorship*. Athens: ELIAMEP.

Kofos, E. (1964). *Nationalism and Communism in Macedonia*. Institute for Balkan Studies. Thessaloniki.

Καραβίδας, Κ. (1978). *Αγροτικά, Έρευνα επί της Οικονομικής και Κοινωνικής Μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις Γειτονικαίς Σλαϋικαίς Χώραις*. Αθήνα: Παπαζήσης (ανατύπωση της έκδοσης του 1931).

Καρακασίδου, Α. (2000). *Μακεδονικές Ιστορίες και Πάθη (1870-1990)*. Μτφ. Ε. Αστερίου. Οδυσσέας: Αθήνα.

Κάραμποτ, Φ. (1998). 'Σλαβομακεδόνες και Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου'. *Ίστωρ* 10: 235-278.

Κολιόπουλος, Ι. (1995α). *Λεηλασία Φρονημάτων. Το Μακεδονικό Ζήτημα στην Κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία 1941-44*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Κολιόπουλος, Ι. (1995β). *Λεηλασία Φρονημάτων. Το Μακεδονικό Ζήτημα στην Περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949) στη Δυτική Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Κωστόπουλος, Τ., Εμπειρίκος, Λ., Λιξοξόου, Δ. (1992). *Ελληνικός Εθνικισμός- Μακεδονικό Ζήτημα. Η Ιδεολογική Χρήση της Ιστορίας. Μια Συζήτηση στη Φιλοσοφική. Κίνηση Αριστερών Φιλοσοφικής*. Αθήνα.

Κωστόπουλος, Τ. (2000). *Η Απαγορευμένη Γλώσσα. Κρατική Καταστολή των Σλαβικών Διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία*. Αθήνα: Μαύρη Λίστα.

Κωστόπουλος, Τ. (2003). 'Αξονομακεδονικό Κομιτάτο και Οχράνα (1941-1944): Μια Πρώτη Προσέγγιση'. *Αρχειοτάξιο* 5: 40-51.

Κωφός, Ε. (1990). *Βαλκανική Διάσταση του Μακεδονικού. Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*. Αθήνα: ΑΤΕ.

Λιθοξόου, Δ. (1996). *Ο Φίλιππος Δραγούμης για τη Μετονομασία της Μακεδονικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κορέστια.

Λιθοξόου, Δ. (1998). *Ελληνικός Αντιμακεδονικός Αγώνας. Από το Ίλιντεν στη Ζαγορίτσανη (1903-1905)*. Αθήνα: Μεγάλη Πορεία.

Λυμπεράτος, Μ. (1998). 'ΚΚΕ και Σλαβομακεδονική Μειονότητα στην Κατεχόμενη Δ. Μακεδονία'. *Μνήμων* 20: 67-108.

Mavrogordatos, G. (1983). *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*. Berkeley: University of California Press.

Μαζάουερ, Μ. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*. Μτφ. Κ. Κουρεμένος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Μαραντζίδης Ν. (2001). *Γιασασίν Μιλλέτ-Ζήτω το Έθνος*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Μιχαηλίδης, Ι. (1996). 'Η Βουλγαρική Εκκλησία και η Καταγγελία προς την Κ.τ.Ε το 1931'. *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 8.

Μιχαηλίδης, Ι. (2003). *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών (1912-1930). Ο Πόλεμος των Στατιστικών*. Αθήνα: Κριτική, ΚΕΜΟ.

Ντάνφορθ, Λ. (1999). *Η Μακεδονική Διαμάχη. Ο Εθνικισμός σε έναν Υπερεθνικό Κόσμο*. Μτφ. Σπ. Μαρκέτος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παπακυριακόπουλος, Ι. Π. (1946). *Βούλγαροι και Ιταλοί Εγκληματίαι Πολέμου εν Μακεδονία*. Αθήνα.

Πελαγίδης, Ε. (1994). *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Πελαγίδης, Ε. (2001). Η Εγκατάσταση των Προσφύγων στο Δήμο και στην Περιοχή Ορεστίδος. Συμβολή στην Οικονομική και Κοινωνική Ανάπλαση. Σε Σανταλίδου- Μιχαήλ Μ. (επιμ.) *Ορεστίδος Ιστορία. Από την Κλασική Αρχαιότητα ως τον 20ο Αιώνα*. Θεσσαλονίκη.

Πετμεζάς, Σ. (2002). Αγροτική Οικονομία. Σε Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Rossos, A. (1991). 'The Macedonians of Aegean Macedonia: British Officer's Report, 1944', *Slavonic and East European Review* 69, 2: 282-309.

Σκορδύλης, Κ. (1994). 'Μειονότητες και Προπαγάνδα στη Βόρειο Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο. Μια έκθεση του Γ. Θ. Φεσσόπουλου'. *Ίστωρ* 7: 43-91.

Στεφανίδης Γ. (χ.χρ.). Η Μακεδονία του Μεσοπολέμου. Σε Κολιόπουλος,

Χασιώτης (επιμ.) *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Συνόπουλος, Λ. (1998). *Απομνημονεύματα ενός Καστοριανού Παιδιού της Πιάτσας (1937-1957)*. Καστοριά.

Τσίτας, Δ. (1992). *Φάκελος Γιαννούλη και Άλλα Τινά. Σημειώσεις ενός Ελεύθερου Σκοπευτή του ΔΣΕ*. Αθήνα: Άνοιξη.

Φλάισερ, Χ. (1995). *Στέμμα και Σβάστικα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Χαϊδιά, Ε. (1998). Δίκες Δοσιλόγων Μακεδονίας. Μια Πρώτη Προσέγγιση, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Μακεδονία και Θράκη. Κατοχή, Αντίσταση, Απελευθέρωση 1941-44*, Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ.

Χουλιαράκης, Μ. (1973). *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*. Μέρος Α. Αθήνα: Εθνικό Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών.

Van Boeschoten, R. (1999). Russian Dolls: The Civil War in the Slavophone Area. Paper Presented at the Conference *Domestic and International Aspects of the Greek Civil War*. Λονδίνο, 18-20 Απριλίου.